

O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI XALIQ TA'LIM WA'ZIRLIGI

Ajiniyaz atindag'i No'kis Ma'mleketlik pedagogikaliq instituti

Pedagogika fakul'teti

MAK da qorg'awg'a ruxsat etilsin:
«Pedagogika» fakul'teti dekani
_____ **M.Allayarov**

«Su'wretlew o'neri ha'm injenerlik grafikasi» ta'lim bag'dari

IV - kurs talabasi D.Elmuratovanin'

**«A'YYEMGI MISIR KO'RKEM O'NERI TARIYXI MATERIALINAN
PAYDALANIW ARQALI KOLLEDJ TALABALARDA DU'N'Ya JU'ZI
KO'RKEM O'NERININ' TARIYXIN U'YRETIW JOLLARI»
temasindag'i**

BAKALAVR PITKERIW JUMISI

Talaba: _____ Elmuratova D.

Ilimiy basshisi, ko'rkem-o'ner taniw ilimlari kandidati:
_____ **Urazimova T.V.**

Qorg'awg'a usinis etilsin:

**«Su'wretlew o'neri ha'm injenerlik grafikasi»
kafedrasi baslig'i, dotsent _____ Darmenov J.
«_____» _____ 2016 jil**

NO'KIS – 2016

**A`YYEMGI MISIR KO`RKEM O`NERI TARIYXI MATERIALINAN
PAYDALANIW ARQALI KOLLEDJ TALABALARDA DU`N`Ya JU`ZI
KO`RKEM O`NERININ` TARIYXIN U`YRETIW JOLLARI**

JOBASI:

KIRISIW. A`YYEMGI MISIR KO`RKEM O`NERI	3-8
I. A`YYEMGI MISIR KO`RKEM O`NERININ` QA`LIPLESIW (b.e.sh. IV min` jilliq)	9-13
II. A`YYEMGI PATShALIQ KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. 3200 – 2400 jj.)	14-27
III. ORTA PATShALIQ DA`WIRI KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. XXI a`sir – XIX a`sirdin` basi)	28-41
IV. JAN`A PATShALIQTIN` BIRINShI YaRIMINDAG`I KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. XVI – XV a`a`)	42-47
V. EXNATON HA`M ONIN` DAWAMShILARI DA`WIRI KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. XV a`sirdin` aqiri – XIV a`sirdin` basi)	48-54
VI. JAN`A PATShALIQTIN` EKINShI YaRIMINDAG`I KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. 14 - 2 a`sirler)	55-67
VII. SON`G`I DA`WIR KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. XI a`sir – 332 j)	68-72
JUMAQLAW	73-75
PAYDALANG`AN A`DEBIYaT	76-78
QOSIMShA (Slayd-prezentatsiya)	

KIRISIW. A`YYEMGI MISIR KO`RKEM O`NERI

A`yyemgi Misir (Egipet) ko`rkem o`neri du`n`ya ju`zi adamzattin` a`yyemgi ulli ha`m jetekshi ma`deniyatlarinin` biri, bul ko`rkem o`nerdi do`retken xaliq bir neshe min` jillar dawaminda Orta jer ten`izi, shig`is Afrika ha`m Aldin`g`i Aziya tariyxinda a`hmiyetli rol`di oynag`an. A`yyemgi Misir xalqi ja`ha`nda birinshi bolip tas monumental arxitektura, realistlik haqiyqatlig`i menen ayrilip turg`an mu`sinshilik portret, a`jayip qol o`ner shig`armalardi do`retken. Bul ko`rkem o`ner a`yyemgi du`zimmen keyingi jan`a u`lken qa`dem boldi. Misirlilardin` en` a`jayip tabislarinin` biri adam ko`rinishin konkeret realistlik tiykarinda su`wretlegeni. Ko`rkem o`nerde birinshi ma`rtebe adam obrazi basqa adamlar menen salistirmali tu`rde sa`wlelenip ko`rsetildi. Ol jeke adamg`a degen qizig`iwshiliq tiykarinda uzaq dawam etken tariyxinda ko`plegen mazmuni jaqtan teren obrazlardi jaratti.

Misir ma`deniyatinin` tariyxiy rawajlaniw jag`daylari ko`rkem o`nerdin` xarakterinin` qa`liplesiwine ha`m uzaq waqit dawaminda saqlanip kaliwina alip keldi. Klassliq qatnasiqlardin` tiykari qa`liplesip baslag`annan-aq xaliqtin` sana-sezimine ta`sir etiw ha`m birligin ta`miyinlew ushin faraon ha`m qul iyeliwshi a`meldarlar ta`repten ku`shli qural retinde qollang`an. [II.11,9-24]

Misir ma`deniyatinin` a`ste aqirinliq penen rawajlaniw a`yyemgi shig`is ja`miyetinin` tubalawinan kelip shiqqan. A`yyemgi shig`is diyxanshiliq ja`miyetinde faraonnin` jeke sheklenbegen hu`kimdarlig`i erkin shaxs azatliq ideyasinan uzaq bolg`an. Uzaq wakitqa du`n`yanin` tiykarg`i nizamlarin, fantastikaliq diniy ta`repten tu`sinidiriw ha`m saqlanip qaliw adamzat pikirinin` rawajlaniwina tosquinliq boldi.

Misirda materialliq ko`z-qaraslar ha`m du`n`ya turali real tu`snikler hesh qashan filosofiyaliq tiykar bolmag`an. Sol sebepli A`yyemgi Misirda, keyingi da`wirde Gretsiyada qa`liplesken ha`m ken` bag`dar bolip rawajlang`an realistliq su`wretlew o`neri bolmag`an.

A`yyemgi Misir ko`rkem o`nerinin` uzaq waqit o`zgermes a`yyemgi u`lgilerge tiykarlang`anlig`in a`yyemgi grek ha`m rimlikler aytip ketken. Klassliq

qul iyelewshilik ja'miyetinin` diniy ko`z-qaraslar menen qatar qa`liplesiwi erte do`retilgen ko`rkem shig`armalarg`a a`wlie diniy mazmuninin` tayinlaniw tiykarlarin qosqan. Solay etip bunnan keyingi tariyxiy basqishlarda A`yyemgi Misir ko`rkem estelikleri ko`binshe diniy-kul`tliq ma`niske iye bolg`an ha`m oni do`retken ustalar ko`rkem kanon-qag`iyda tiykarinda atqariwi kerek bolg`an.

Sonin` ushin A`yyemgi Misirdin` qul iyelewshiliq da`wiri ko`rkem o`nerinde qatar sha`rtler saqlang`an, olar klassliq ja'miyetinin` payda bolmastan buring`i ko`rkem o`ner kanon obrazlarin ko`rkem nizam retinde olardan qatan tu`rde bekilgen halda paydalang`an. Misali, shig`armada na su`wretshi, na tamashago`y ta`repien korinbey turg`an predmetler su`wretlengen, biraq bul predmetler usi konkret jerde boliw tiyis (suwdin` astinda baliqlar, gippopotamlar, krokodiller), olardi sxematikaliq detalardan paydalaniw arqali ko`rsetken (tereklerdin ko`plegen sha`rtli tu`rde berilgen japraqlar, yamasa ku`slerdin` barin bo`lek su`wretlengen parler ja`rdeminde sa`wlelendirgen). Adam ha`m haywanlardin obrazlari kanon-qag`iyda tiykarinda do`retilgen. Adam figurasi su`wretlengende basi - profil`, ko`zleri - fas, iyin ha`m qollari - fas, al ayaqlari bolsa profil` ko`rinisinde do`retilgen. Iri mallardi su`wretlegende mu`yizleri – fas, al denesi profil` ko`rinisinde berilgen. A`yyemgi ko`rkem o`ner ha`m klasslik ja'miyetinen buring`i diniy ko`z-qaraslardin` qaldiqlari, qul iyelewshilik Misirda su`wrete do`retilgen obraz menen naturanin` arasinda magiyaliq baylanis bar dep isentirgen.

Erte klassliq Misir ja'miyetinde ko`rkem o`nerin` kanon-qag`iyda tiykarinda katan` ha`m jetildirilgen ko`rkem ko`z-qaras sistemasi qa`liplesti ha`m bunnan keyingi da`wirlerge o`z ta`sirin tiygizdi. [II.27,23-43]

Sol sebepli su`wretshiler ushin kanon-qag`iyda tiykarlari qol jazba kollanba tu`rinde jazip shig`ilg`an. Bizin` da`wirimizge shekem bul qol jazba saqlanip qalmag`an, biraq Elfu shirkew kitapxanasinin` diziminde jazilg`an ha`m tariyxta qalg`an («Diywal ren`li su`wret ushin kollanba ha`m kanon proportsiyalari»). Mu`sinshilik ustalar ushin ha`m bir neshe kollanbalar bolg`an. Katan` tu`rde

kanon tiykarinda ustalardin` su`wretlew texnikaliq o`zgesheliklarga alip keledi. Tor ja`rdeminde misirshilar erte da`wirde baslap diywalg`a aniq ha`m tuwri etip ulgini tu`sirgen. Ko`plegen ag`ash taxtanin` bo`lekleri saqlanip qalg`an, olarda tor tiykarinda bo`lingen fon u`stinen bo`lek-bo`lek figura ko`rinishleri su`wretlengen ha`m usi taxta ja`rmeminde diywalg`a ko`shirilgen. Misali, A`yyemgi patshaliq da`wirinde tik turg`an adamnin` qamat sizilmasi 6 bo`lekke bo`lingen, Orta xa`m Jan`a patshaliqlarda - 8, al Saiss waqitinda 26 bo`liklerden ibarat bolg`an ha`m katan` tu`rde bekitilgen kletkalarg`a adam musheleri sizilg`an. Bunday kanon-qag`iyda su`wretlew usilari haywan, ku`s ha`m t.b. da islengen edi.

A`yyemgi Misir su`wretlew o`neri tek kanon tiykarlari menen baylang`an dep aytiwimiz naduris boladi. Misir ko`rkem o`neri, basqa xaliqlar siyaqli rawajlang`an ha`m o`zgergerip barg`an. Tariyxiy sharayatnin` konkret o`zgerisleri, jan`a ja`miyetlik talaplar, ha`r qiyli sotsial qatlamlaminin` gu`resleri, jergilikli ko`rkem mekteplerdin` o`zgeshelikleri, jeke ustalardin` sheberligi tiykarinda ha`m ta`siri astinda o`zgerip barg`an. Ko`plegen esteliklerde olardi do`retken ustalardin` atlari saqlanip qalg`an. Bir neshe jetikshi ustalardin` o`mir bayaninan olar o`zi haqqinda jazg`an pikirlerin ha`m o`z ma`mleketinin` su`wretlew o`nerinin` rawajlaniwina qosqan u`lesleri haqqinda bilip alamiz. B.e.sh. XVI a`sir arxitektor Inenige tiyisli Karnak shirkew diywalina jazilg`anin` oqiwimizg`a boladi: «Men do`retiwim kerek bolg`an zatim ulli ... Mennen keyingi a`wladima dep jaratqan o`nerim jurekten... Bunnan keyingi da`wirlerde menin` bilimime ha`m islegen na`rselerime alg`is esitemen».

A`yyemgi Misir ko`rkem o`neri adamzat tariyxinda birinshi klassliq ma`mlekette payda boliwina ha`m hu`kimdar klasstin` pikiri tiykarinda rawajlaniwina qaramastan, onda xaliq mifologiyasi, poeziyasi ha`m ko`rkem o`brazlar o`z sa`wleleniwini tabadi. [II.45,54-78]

«Bu`gingi ku`ni jaslarimiz tek oqiw orinlarinda g`ana emes, al radio-televidenie, baspasoz, Internet siyaqli qurallar arqali da ra`n`be-ra`n` ma`limleme ha`m mag`liwmatlardi almaqta. Ja`ha`n ma`limleme maydani bargan sayin

ken`eyip baratirg`an sonday bir sharayatta balalarimizdin` sanasiya tek orap-shirmap, buni oqima, buni ko`rme, dep bir ta`repleme ta`rbiya beriw, olardin` a`tirapin temir diywal menen orap aliw, hesh shubhasiz, zamannin` talabina da, bizin` iygilikli maqset-niyetlerimizge de tuwri kelmeydi. Nege degende biz elimizde ashig ha`m erkin demokratiyalig ja`miyet quriw waziypasin o`z aldimizg`a tiykargi maqset etip qoyg`anbiz ha`m bul joldan hesh qashan qaytpaymiz» [I.9; 83].

A`YYEMGI MISIR KO`RKEM O`NERININ` QA`LIPLESIW (b.e.sh. IV min` jilliq)

Nil oypatlig`indag`i adamzat iskerliginin` izleri a`yyemgi zaman ta`repke jetekleydi. Bul jerdegi adam ja`miyetinin` qa`liplesiw jollari tuwrali pu`tin bir pikirdi b.e.sh. V min` jilliqlarg`a tiyisli estelikler tiykarinda aytiwg`a boladi. Olar alg`ashqi-qa`wimlik ja`miyetinin` diyqanshiliq ha`m sharwashiliq, baliqshiliq ha`m an`shiliqqa tiykarlang`an o`zgeshe xarakterin aship beredi. Jerdin` joqari o`nimdarlig`i, miynet quralarinin` a`piwaylilig`ina qaramastan, ko`p sanli xaliqti aziq-awqat penen ta`miynlep turg`an. Ayirim qa`wimlerde jasalma suwg`ariw tiykarina tayang`an diyqanshiliq tarawi payda bola baslaydi, bul jerde qullardin` miynetinen paydalanip baslaydi. Mu`lik ten`sizliginin` o`siwi na`tiyjesinde qa`wimnin` ishinde erte ma`mleket basqariwi belgileri payda boldi. Qa`wim-ja`ma`a`tler ortasindag`i jer, suw ha`m qullar ushin toqtamastan dawam etken urislar IV min` jilliqtin` ortalarina kelip eki u`lken ma`mleket (arqa ha`m qubla) payda boliwi menen tamamlanadi. Eki ma`mleketin` qosiliwi b.e.sh. 3200 jillarg`a tuwra keledi, kublaliqlardin` jen`isi na`tiyjesinde, Misir ma`mleketi payda boladi.

Nil boyindag`i a`yyemgi adamlardin` jasaw jaylari u`n`girler ha`m shuqirlar, yaki bolmasa ag`ash bag`analarg`a tartilg`an haywan terisi ha`m shertekler ibarat bolg`an. Waqit o`tiwi menen kamistan islengen ha`m qalin etip sibalg`an ilashiqlar payda bola baslag`an. Klassliq ja`ma`a`ttin` payda boliwi menen min` jillar dawaminda to`men qatlam xaliq sonday ilashiqlarda turmis keshiredi. Basta qa`wim-ja`ma`a`tinin` ko`semi yaki diniy siyiniw orinlari basqa qa`wim ag`zalarinin` jasaw jaylarinan tek g`ana ko`lemi menen pariqliq qilg`an. Qurilis texnikasinin` rawajlaniw menen saz ilaydan islengen gerbish payda boladi. Turaq jay aldina diywal menen qorshalg`an sharbaq quriladi. [II.33,43-78]

A`yyemgi turaq jasaw orinlari formasinda adamlardi jerlew shuqanaq qa`birleri da islenip baslag`an. Olar oval fomasinda bolip ish betinen diywallari jeken menen qaplang`an. Solay etip birinshi turaq jaylarinin` tu`rleri,

ibadatxanalar ha'm qa'birler a'yyemgi adamnin' jasaw orinlari forma-qa'lpinen kelip shikkan. Bul jay, saray, shirkew ha'm qa'birlerdin' uliwma ko'rnisleri ha'm jobalari keyingi A'yyemgi Misir qul iyelewshilik da'wiri arxitekturasinda saqlanip qalg'an. Gerbish oylap tabilg'annan keyin qa'birler tuwri mu'yeshli qilinip, ishki ta'repi gerbish penen o'rilgen. Bunday qa'birler ja'ma'a't a'meldarlarina saling'an. Ja'ma'a'ttegi mulik ten'sizliginin' o'siwi, jasaw ha'm jerleniw jaylarinin' ha'r tu'rliligine alip keldi. Ayriqsha diqqat ja'ma'a't ko'sem qa'birine qaratilg'an, sebebi ko'semnin' ruwxinin' ma'ngi jasawi barliq ja'ma'a'tke jaqsiliq ha'm sa'tlilik alap keledi. Misali, Ierakonpoleden tabilg'an ko'sem qa'birinin' diywallari rospis' penen bezelgen. Ol du'n'yada o'linin' jasawin ta'minlew ushin qa'birge olgen adamnin' jaqinlari aziq-awqat, suw salinatig'in idislar ha'm ku'ndelik turmista za'ru'r bolg'an buyimlardi qoyg'an. Bul tabilmalar Nil oypatlig'indag'i klasslik ja'miyetinin' payda boliwinan alding'i da'wirdi izertlewge imkaniyat berdi. Bul izertlew na'tiyjelerinde kiyin turmis sharayatinda qurallardin' waqit o'tiwi menen quramalasip barg'anlig'in ha'm adamzattin' ta'biyat injiqliqlari menen gu'resinde ja'ma'a't birliginin' negizin qurap barg'anin' ko'rsetedi. Ta'biyat qubilislarinin' haqiyqiy baylanislari haqqinda bilmegenligi ha'm tu'sinbewligi adamzati qorshap turg'an du'n'yani ha'm onin' o'zgerislerin fantastikaliq tiykarinda ta'riplewine alip keledi. Na'tiyjede bul waqitta qa'liplesken diniy tiykarlari ha'm meresimleri ko'rkem o'nerdin' xarakterine o'zinin' ta'sirin' tiygizdi.

Erte u'lgilerdin' biri qizil ilay foni u'stinen aq nag'is tu'sirilgen idislar esaplanadi. Waqit o'tiw menen idislardin' formalari, rospis'ler ha'm olardin' texnikasi quramalasip barg'an. Bul a'pwayi qizil ren' menen sarg'ish idistin' sirtin bezegen geometriyalik nag'islar a'yyemgi diyxanshiliq ha'm jerlew meresimlerlerin sa'wlelendiredi. Misali, ko'pshilik su'wretlerde Nil boylap kemedede juzip ju'rgen adalar ko'rsetilgen. Olar terek shaqalari menen bezetilgen tu'rde diniy meresimler otkerip atirg'ani su'wretlengen. Bul jerde bas rol'di hayal

ko`rinisi atqarg`an, bul matriarxat diziminin` qaldirin ha`m ha`yal obrazi zu`ra`a`tlilik penen ten`lestirgenen derek beredi.

Bul matriarxat da`wirinen kelgen zu`ra`a`t irimlar ilyadan ha`m su`yekten islengen qopal sxematikaliq hayal mu`sinlerinde de ko`riwimizge boladi. Idislarg`a saling`an rospis`ler Ierakonpoledede ko`sem qa`birenen tabilg`an diywal su`wrettininin` syujetetine jaqin. Onda ol du`n`yada ruxtin geziwileri, an`shilardin` irimlari ko`rsetilgen. Do`retilgen su`wrette adam qa`wmeti yaki haywan deneleri kompozitsiya uyg`inliq tiykarinda islenbegen.

Rospis` ha`m mu`sinshlikte adam obrazi sha`rtli tu`rde sa`wlelendirilgen, konkret su`wretin mazmunina ilyaiq adamnin` xarakterli o`zgeshelikleri ko`rsetilgen.

Bul shig`armalarda su`wretshiler obrazlardi ha`m buyimlardi naturag`a qarap do`retpegen, sol sebepli ma`lim bir waqтта tanis obrazdin` yamasa buyimnin` en` a`hmiyetli belgilerin ko`rsetiwge ha`reket etken. Misali, an` ushin – qural ha`m qoldi, juwiriw ushin – ayaqti, ma`lim tiyisli bo`legin g`ana jaratqan. Su`wretlerde sa`wlelengen ko`rinislerdin` proportsionallig`i uliwma a`hmiyetke iye bolmag`an, shig`armada sa`wlelendirilgen obrazlardin` baslaniwi da a`piwayi ha`m aniq etip do`retilmegen. [II.14,33-54]

Waqit otiwi menen esteliklerdin` ko`rinisleri ko`rkemlik talapshanliqtin`, ja`miyettin rawajlaniwin, madeniyatin ha`m ko`z-qaraslardin` o`zgeriwinen derek beredi. Obrazlar aniq do`retilip, proportsiya o`lshemleri ha`m kompozitsiyanin` sho`lkemlestiriw tuwrilig`i bilinip baslaydi.

Jan`a etap do`retpelelerinin` o`zeriw misali retinde, syujetli rel`ef ko`rinislerin atap ketiwge boladi. Bul shig`armada Misirdin` qubla ha`m arqa ja`ma`a`tler arasindag`i, xaliqtin birlesiwine alip kelgen sawash ko`rinisleri sa`wlelengen. Bul shig`armalardin` o`zine ta`nligi ja`ma`a`t ko`seminin` ko`rinisi o`giz yamasa arislan tu`rde o`z dushpanlarin jen`iwi su`wretlengen.

Bul esteliklerde konkret saylawdan o`tken obraz ha`m olardin` su`wretlew usillari qa`liplesip, usig`an usag`an shig`armalarda qaytalanip, keyingi waqıtta

bolsa su`wretshiler ushin minnetli bolg`an. Bunday shig`armalar ja`ma`a`tte ra`smiy mazmunga iye bolip, diniy ko`z-qaraslarlardin` tiykarinda qolg`a kirgizilgen jensislerdin` dan`qin shig`ariw ushin qollang`an.

A`ste-aqirin bul saylawlardan otken obrazlar, jan`a mazmundig`i temalar ha`m ko`rkem usillardin` payda boliwi menen bir qatarda, keyingi Misir ko`rkem o`nerinin` rawajlaniwina o`zinin` u`lken ulesin kosqan boldi. Klassliq ja`ma`a`tinin` payda boliwi ha`m birlesken qul iyelewshilik ma`mleket formatsiyasina o`tiwi menen ko`rkem o`nerdin` aldina jan`a waziypalar qoyilip ha`m jan`a qa`liplesken ja`ma`a`t ishinde ko`rkem o`nerdin` orni belgilendi. Diniy ko`z-qaraslar siyaqli ko`rkem o`nerden ma`mleket basshisi ha`m hu`kimet a`meldarlarinin` ideyaliq qurali sipatinda paydalang`an. Usi waqittan baslap ko`rkem o`nerdin` tiykarg`i waziypasi faraonga ha`m a`meldarlardin` dan`qin shig`aratug`in do`retpelerdi jaratiw. A`lbette, bunday shig`armalardi jaratiw ushin su`wretshi ustalar ayriqsha nizam qag`iydalarg`a boysiniwg`a ma`jbur bolg`an ha`m bul boysiniw ko`rkem o`ner tarawinin` ja`nede qag`iydaradin` bekkemleniwine ha`m o`zgermewine alip kelgen.

Ko`rkem o`nerde jan`a qa`liplesken formalarda do`retilgen shig`armalardin` ishinde ayriqsha diqqati o`zine tartqan faraon Narmerdin` qubla Misirdin` u`stinen jensike eriskenligine ha`m ma`mlekettin birleskenine bag`ishlang`an, shifer materialinan islengen qulpi tasti (biyikligi 64 sm) atap ketiwge boladi. Bul do`retpenin` eki ta`repinde bes bo`limnen ibarat sawash sahnalari sa`wlelendirilgen. Onin` to`rt bo`leginde qubla jaqtin` arqaliliqlar u`stinen erisken jen`isi ko`rsetilgen. Birinshi bo`leginde qubla tajin kiygen patsha arqa a`skerin oltirip atirg`ani ko`rsetilgen, to`mengi ta`repinde kaship baratirg`an arqaliliqlar, ekinshi ta`repinde jensike bag`ishlang`an ziyapat sa`wlelendirilgen. Shig`armanin` tag`i bir bo`leginde jenilgen arqa patshaliqtin tajin kiygen qubla patshasi ko`rinisi do`retilgen, to`mengi ta`repinde patsha o`giz obrazinda dushpannin` qorg`anin buzup, a`skerlerin ayaq asti etip atirg`ani su`wretlengen. Orta bo`leginde aniq bolmag`an diniy-simvolikaliq saxna ko`rsetilgen.

Bul shig'arma o'zining jan'ga qirlari menen ajralip turadi. Sebebi esteliktin ha'r bir sahnasi kompozitsiya ta'repinen pu'tin ha'm juwmaqlang'an bolip do'retilgen. Saxna bo'lekleri izbe-iz qatarlarga bo'lingen, bul usildan keyingi da'wir ustalari ken' paydalang'an.

Narmer shig'armasinda jan'ga qaliplesip baslag'an qag'iydalardin' o'zgeriw joli aniq ko'rinip tur. Ekinshi ta'repten qarag'anda bul do'retpede haqiqiy du'n'yani su'wretlewnin' jan'ga bag'darlar jetiskenliklerin ko'riwmizge boladi. Figuralardin' proportsional o'lshepleri, bulshiq etlerdin' jaylasiwi tuwrig'i ha'm adamnin' ja'ma'a'tte turqan orni, kiyim yaki bas kiyim ha'm basqa atributlar menen ajirativ maqsetinde aniq etip sa'wlelendirilgen. Jan'ga usillardan paydalaniw menen bir qatarda, Narmer shig'armasinda eski ko'rkem usillardi da anlawg'a boladi. Misali, sotsiallik ta'repten adamlardi katlamlarga bo'liw ha'm usini ko'rsetiw maqsetinde obrazdin' olshem razmerleri ha'r qiyli etip do'retilgen. Narmer shig'armasinin' a'yyemgi Misir ko'rkem o'neri tariyxinda o'zining ayriqsha klassliq xarakteri ajralip turadi.

A`YYEMGI PATSHALIQ KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. 3200 – 2400 jj.)

A`yyemgi Misir patshalig`i a`piwayi qul iyelewshilik ja`miyeti bolip, onda qullardi ekspulatatsiya (jumsaw) menen birgelikte birlesken qa`wim jer iyeleri xaliqtida qullar qatari jumsaw ushirasatug`in edi. Islep shig`ariw ku`shinin` o`siwi menen birge qullardin` miynetinen paydalaniwda ku`sheyip bara bergen. Ma`mleket basqariwi faraonnin` qolinda bolip, ol dispotik ha`kimlikte aq su`yek qul iyelewshilerge su`yengen. Misirdin` birlesiw, jer o`nimdarlig`in ko`teriwi tiykarinda irrigatsiya talaplarinan kelip shig`ip, bekkem bolg`an joq, sebebi iri jer iyelerinin` qarama-qarsiliqlari, nomlardin` (wa`layat) ha`m faraonlar menen nomlarxardin` arasindag`i gu`reske alip keldi. Sonin` ushin tariyx dawaminda A`yyemgi patshaliqti birlestiriliwi bir qiyli bolmadi.

A`yyemgi patshaliq da`wirde Misir ma`deniyatinin` tiykarg`i tu`rleri qa`liplesken. Erte da`wirlerden baslap-aq Misir ma`deniyatinda en` basli orindi arxitektura iyeledi, ha`m qurilistin` tiykarg`i tu`rleri patsha ha`m baylar monumental qa`birleri bolg`an. Bul Misir ma`mleket dini ko`z-qarasinan kelip shig`ip, qayta-qayta o`lip atirg`an ha`m tirilip atirg`an ta`biyat qudaylari penen tig`iz baylanista bolg`an. A`lbette, patsha ha`m qul iyelewshiler o`zlerine «ma`n`gi o`mir» oylag`an jag`dayda, ta`miyinlew ushin ayriqsha itibar berip o`zine bekkem qa`birler quriwg`a ha`reket etken; usi maqsetti orinlaw ushin erte da`wirlerden baslap arxitektorlar qurilis ushin bekkem tastan paydalang`an. Turaq jay ushin arnalg`an gerbish ha`m ag`ashlar qollaniw dawam etilgen bolsa, al qa`birler («ma`n`gilik u`yi») ushin bekkem tastan paydalang`an, solay etip tabitlar birinshi tasli qurilis bolg`an. Sol sebepli imaratlar saqlanip qalmag`an, saraylardin` sirtqi ko`rinisleri sarkofag, qa`birlerdegi su`wretlerden ha`m paxsa ilayinan islengen kishkene «jan ushin jaylar» g`ana turaq jay haqqinda tu`sinik beredi. [II.28,34-44]

Nil oypatlig`inda jasag`an alg`ashqi adamnin` tu`sinigi boyinsha o`lgen adam o`miri, tiri adamnin` o`mirindey u`yge, awqatqa mu`ta`j boladi, tabit bolsa

o'lgan adamning u'yi bolip esaplang'an, sol sebepli birinshi tabitlar formasi turaq jaydin tu'rinen kelip shiqqan. Diniy ko'z-qarastan o'lgan adamning denesin, dim bolmag'anda onin' basin saqlap qaliwi kerek edi. Misir iqlimi qurg'aq bolmag'anlig'i sebepli bunday uriniwlarg'a mu'mkinshilik jaratti. Bul jerde atabalardin' tek bas su'yeklerin bal'zam ja'rdeminde saqlap qalmastan uzaq izleniwler na'tiyjesinde mumiyalardin' quramali usillarin oylap tapqan. Da'slepki waqitlari balzamlaw usili ele rawajlanbag'an bolg'ani sebepli tabitqa o'lgan adamning statuyasin qosip salatug'in bolg'an, sebebi o'lgan adam denesi joq bolip ketken jag'dayda onin' ornin statuya basiwi mu'mkin edi. A'yyemgi Misir dini ko'z-qarasi boyinsha denesi bolmag'an jag'dayda adamning jani statuya ishine kirip, oni tiriltirgen jag'dayda, ol du'n'yada jasawin dawam etiw mu'mkinshiligine iye boladi. Demek, tabit o'lgan adam ushin jay xizmetin atqarg'an, denesin saqlag'an ha'm o'lgan adamning jaqinlari og'an ol du'n'yada kerekli aziq-awqat ha'm t.b. kerekli na'rselerdi alip kelewge bolatug'in jerge aylang'an. Usi talaplar A'yyemgi patshaliq tabitlarinin' struktura qurilisini belgilep bergen.

Aq su'yeklerdin' «mastaba» («Mastaba» so'zi arab tilinen skameyka, otirg'ish degendi an'latadi. Bul atama menen ha'zirgi waqitta Misir ma'mleketinde jasap atirg'an xalqi A'yyemgi patshaliqtan saqlanip qalg'an tabitlardi ataydi. Sol sebepli ilimde de usi atama saqlanip qalg'an) dep atalg'an tabitlari tabit ha'm mumiya qoyiw ushin to'mengi jer astindag'i qabattan ha'm joqarg'i jer u'stindeg'i qurilistan ibarat bolg'an. I a'wlad waqtinda tabitlardin' sirtqi ko'rinisi tu'rar jayg'a uqsap eki jalg'an qapisi ha'm sharbag'i bolg'an, sharbag'inda adamg'a bag'ishlap qurbanliq alip kelingeni. Keyin ala tabittin' qasina qosimsha gerbishten islengen siyiniw xanasi qurilg'an. Aq su'yeklerdin' tabit qurilisinda ha'k tasan paydalanilg'an. Son'inan «mastaba» qurilisi qiyinlastirilg'an, siyiniw ha'm statuya xanalari jer u'sti kamera ishinde ornalasqan bolip, ol tek tasan islenetug'in bolg'an.

A`meldarlar turaq joylarinin` strukturasi rawajlang`an da`rejesi artiw na`tiyjesinde mastaba xanalarinin` da sani ko`beygen, a`yyemgi patshaliqtin` aqirina kelip koridorlar, zallar ha`m saqlaw xanalari payda bolg`an.

Misir arxitekturasi rawajlaniw tariyxı ushin patsha tabitlarinin` qurislari u`lken a`hmiyetke iye bolg`an. Bul qurislarg`a u`lken g`a`rejet sarplang`an, texnikaliq ha`m arxitektorlardin` jan`a oy-pikirleri, izleniwleri a`melde ko`ringen. Patsha tabitlarinin` qurilisliq a`hmiyeti o`lgen faraong`a siyiniwdan kelip shiqqan. Bul ko`z-qaras Misir dininde tiykarg`i orin iyelegen, sebebi bul waqıtta adamlarinin` pikiri boyinsha o`li patsha yaki qa`wim sa`rdari keleshekte de o`z qa`wimin ha`r qiyli qa`wip-qa`terden saqlaydi. Misali, Senusert I piramidasi «Misirg`a qarap turg`an Senusert» dep atalg`an, al bir neshe piramidalardin` joqari betinde ko`zdin` su`wreti saling`an bolg`an.

Bul qurislardi quriw ushin u`lken miynet talap etilgen, sebebi tasti alistan tasip alip kelip u`lken biyiklikke shig`ariw kerek bolg`an. Bunday u`lken imaratlardi qullardin` ha`m erkin qa`wim jer iyelerinin` awir miyneti arqasında g`ana quriwg`a bolatug`in edi.

Arxitektorlardin` izleniwleri texnikaliq usillardi rawajlandiriw ha`m jer u`sti jay massasin u`lkeytiwi kerek edi. Sol sebepli patsha tabitlarinin` rawajlaniwinin` a`hmiyetli etapi bolip jay vertikal`, biyikligin uzaytiw ideyasi bolip tabiladi. Bul ideya en` da`slep III a`wladtin` faraon Djoser o`lgenen keyingi, ol du`n`yada jasaw jayin, quriw payitinda payda bolg`an (b.e.sh. III min` jil), ha`m «teksheli piramida» dep atalg`an. Bul jay saliwshinin` ati Imxotep bolip, onin` ati Misir tariyxında ataqli danishpan, birinshi tas imarat quriwshi, ilimpaz, astronom ha`m vrach sipatında saqlanip qalg`an. Son`inan Imxotep, ha`tteki, Ptaxa qudayinin` balasi dep atalg`an, grekler bolsa oni emlew qudayi Asklepiyge ten`egen. [II.12,66-78]

Djoser piramidasi jasalg`an siyiniw xanalari ha`m xa`wlilerdin` orayi bolg`an. Bul qurilis jasalma terrasada jaylasqan bolip, onin` maydani 544,9 x 277,6 m. bolg`an. Terrasani tasta qurilg`an qalinlig`i 14,8 m., biyikligi 9,6 m

bolg'an diywal qorshap turg'an. Piramida biyikligi 60 m. bolip, ol 7 bir-birinin` u`stine qoyilg'an mastabadan ibarat bolg'an. Djoser tabiti tek g`ana piramida formasi menen go`zzal bolip qalmastan, onin` siyiniw xanalari toliq tastan qurilg'an. Djoser piramidasi ha`r qiyli dekoratsiyasi menen u`lken a`xmiyetke iye. Sutinlerdin` formalari a`piwayi kanelyur denesi ha`m kapitel` ornina jalpaq abak plitasinan paydalang`anin ko`remiz, pilyastra formasi bolsa ashilg'an papyrus yamasa lotos gu`ller ko`rinishinde bolg'an. Zal diywallari alebastr plita menen qaplang`an, al ayirim jer asti jaylari jiltirag`an jasil fayans plitkalari menen bezelgen. Djoser piramidasi texnikaliq ha`m ko`rkemligi jag`inan kemshiliklerine qaramastan, o`z da`wirinin` jan`alig`i bolip, sol waqittin` a`hmiyetli esteligi bolip tabiladi.

Ol waqitta ele tas qurilisinin` formalari oylap tabilmag`an edi, planirovkasi ele islenip shig`ilmag`an edi, biraq bunday imaratlar qurilisi ko`beyip, o`se basladi, tas bolsa Misir jay qurilisinin` tiykarg`i materiali bolip tabildi.

Djoser piramidasi jetiliken ha`m aqirina jetken piramida qurilisina jol aship berdi. Usunday piramidalardin` en` birinshisi Dashuradag`i IV a`wladtin` Snofru patshasinin` tabiti (b.e.sh. 2900 j.). Onin` biyikligi 100 m. bolip ol belgili IV a`wlad faraonlar Xufu (grekler bul faraondi Xeops dep atag`an), Xafra (Xefren), Menkaura (Mikerin) lardin` salg`an piramidalarinan aldin saling`an.

U`sh piramidanin` ishinde en` u`lkeni Xufu piramidasi bolip, izertlewshilerdin` boljawi boyinsha onin` quriwshisi Xemiun bolg`an. Ol tastan qurilg`an du`n`ya ju`zi boyinsha en` u`lken imaratlardin` biri bolip tabiladi. Onin` biyikligi 146,6 m. qaptalinin` uzunlig`i 233 m. Xufu piramidasi aniq tegislenip ha`m bekkem biriktirilgen ha`k tastan jasalg`an, ha`r bir blok awirlig`i 2,5 tonna bolip, bul piramida qurilisi ushin 2300000 sonday bloklar sarplang`an. Ayirim blok awirlig`i 30 tonna bolg`an. Arqa ta`repinen kiriw esigi bolg`an, ol esik piramida orayinda jaylasqan sarkofag kamerasin uzun koridorlar menen baylanistirg`an. Sarkofag jaylasqan kamera ha`m koridor bir bo`legi granit penen qaplang`an, qalg`an koridor en` jaqsi sipatli ha`k tastan islengen. Piramidanin`

sirtqi jag`i da jaqsi, sipatli ha`k tasan islengen plita menen qaplang`an. Piramida massiv dizbekleri ko`k aspan foninda aniq ko`rinip turadi. Giza piramidalari, Djoser piramidasi siyaqli arxitekturaliq ansambl` menen qorshalg`an; biraq Giza piramidalar ansamblinde arxitektorlardin` sheberiliginin` rawajlaniniwin ko`riwge boladi, bul barliq kompleks planinda ha`m bo`leklerin biriktiriwde ko`rinip tur. Giza piramidasi ha`wli orayinda jalg`iz tur, diywali onin` o`zgeshe jaylasqanin ko`rsetedi ha`m oni qorshap turg`an basqa imaratlardan bo`lip turadi. Sol ha`wlide ja`ne de hayal patshalarg`a qurilg`an kishkene piramidalarda jaylasqan. Olar ha`wlinin` orayinda turg`an faraon piramida biyikliginen ha`m u`lkenliginen ta`sirin ele de ku`sheytiredi. Piramidanin` shig`is ta`repinde patshanin` u`lken shirkew jaylasip turg`an, ha`m monumental da`rwazasi arqali bastarmali tasan qurilg`an jol menen baylanisqan. Bul da`rwaza Nil da`r`ya suwlarin shegarasinda salinip, ko`gerip turg`an o`nimdarli jerlerdi qumliqtan ajiratip turg`an, ha`m tirilerdin` du`n`yasin o`lilerden bo`lip turg`an. Faraon piramidasi a`tirapinda onin` saray xizmetkerlerinin` «mastaba»lari jaylasqan, sebebi olar ko`binshe faraonnin` ag`ayinleri bolg`an. Giza piramidalardin` qasina saling`an shirkewler haqqinda tu`sinikti bizlerge Xafra piramidasi qaldiqlari belgilep beredi. Bul shirkew tuwri mu`yeshli, tegis to`besi ha`k tas bloklardan qurilg`an. Onin` orayinda to`rt qirli granit tirepberdiler qoyilg`an zal jaylasqan. Qaptalinda bolsa eki tar o`lgen patshanin` statuyalari qoyiliw ushin imarat jaylasqan. Zal arqasinda ashiq ha`wli bolip ol pilyastra ha`m Osiris quday tu`rindegi patsha statuyasi menen qorshalg`an. Ha`wlinin` artqi jag`inda siyiniw xanalari jaylasqan. Barliq komplekske kiriw xizmetin oypatli darwaza fasadi atqarg`an, onin` biyikligi 12 m., aldi betinin` eki qaptalinda sfinks («Sfinks» - bul skul`ptura ko`rinisi fantastikaliq maqluq tu`rinde bolip, adam basli arislandi sa`wlelendirgen, ol faraon ku`shinin` timsali bolip turg`an) figuralari eki kiriwshi qapini qorg`ap turadi. Da`rwazanın` ishki ta`repinde tag`i to`rt qirli granit tirepberdesi bar zal jaylasqan ha`m diywal boylap ha`r qiyli tasan islengen faraon statuyalari qoyilg`an. [II.16,78-87]

Giza piramida arxitekturasinin` o`zgesheligi bul tasin` konstruktiv xizmeti ha`m onin` dekorativlik imkaniyatlari bolip tabiladi. Giza piramida xramlarinda Misirda en` birinshi erkin turiwshi tirepbendiler ushirasadi. Imaratlardag`i dekoratsiya jumislarinin` ha`mmesi ha`r qiyli tu`rdegi tegis qirilg`an taslardin` birliginin` ja`rdeminde orinlang`an. Kolonnanin` qirlari qizg`ilt ren`li granit penen qaplang`an diywallari ha`mde alebastr eden u`ylesip tur.

V ha`m VI a`wlad (b.e.sh. 2700-2400 jj) faraonlarinin` o`lgeninen keyingi jasaw jaylarinin` bezewi o`zgeshe xarakterge iye. Bul qurilislar IV a`wlad patshlarinin` tabitlari siyaqli ha`mme a`hmiyetli elementlerdi saqlap tursa da, olardin` piramidalari aldin`g`i saling`an esteliklerden ajiralip turadi. Olardin` razmeri kishilew bolip, biyikligi 70 m aspag`an, ha`m qurilista paydalang`an bloklar kishi razmerde bolip, ayirim jerlerinde, ha`tteki, but tasinan (qurilis tasi) jasalg`an. IV a`wladtin` u`lken piramidalarinin` quriliwi ma`mleketke awir ju`k bolip tabildi, sebebi jasawshilardin` ko`pshiligi atiz jumislarinan qalip ketti ha`m bul nomlar aq su`yeklerinin` narazilig`ina alip keldi. Mu`mkin bul naraziliq b.e.sh. 2700 j. bolip o`tken a`wlad almasiwi bolsa kerek. Taza faraonlar nom aq su`yekleri menen sanasiwg`a ma`jbu`r boldi ha`m sol sebepli ha`mme ku`shti o`zlerinin` tabitlarin quriwg`a qarata almadi. Endigiden bilay u`lken itibar shirkew bezeliwine qaratilg`an ha`m bul faraon tabitinin` tiykarg`i ideyasi bolip patsha ha`melin dan`qin shig`arg`an. Bul shirkew ha`m zallardin` diywallari ha`r qiyli ren`li rel`efler menen qaplang`an bolip, faraondi quday balasi dep ha`m ol Misirdin` ha`mme dushpaninin` jen`iwshisi sipatinda dan`qin shig`arg`an. Su`wretlerde hayal quday oni ko`kirek su`ti menen awqatlandirip tur, sfinks obrazinda ol dushpanlardi tewip tur, onin` floti jen`is penen qaytip kelgenin ko`rsetedi. Shirkew o`lshemleri u`lkeytirilip, olardin` arxitekturası qiyinlaspaqta. A`yne waqitta en` da`slep pal`ma tu`ri ha`m ashilmag`an papiruslardin` gu`llerinin` buwati formasindag`i su`tinler payda boldi.

Shirkew qurilisina karatilg`an barliq itibar Misir arxitekturasinin` rawajlaniwina o`z ta`sirin o`tkizdi. Sonliqtan Misirda su`tinnin` u`shinshi tiykarg`i

tu`ri payda boldi – lotos gu`llerinin` buwati formasinda. Ku`n shirkewleri dep atalg`an imarattin` jan`a tu`ri payda boldi. Bunday xramnin` a`hmiyetli elementi bul tastañ jasalg`an «obelisk» bolip, onin` to`besi mistan islenip ol ku`n menen jiltirap turg`an ha`m onin` aldi betinde qurbanliq a`melge asirilg`an. Piramida siyaqli quyash shirkew da bastirmali jol arqali oypatli darwazag`a baylanistirilg`an.

Joqarida patshalar ha`m aq su`yeklerdin` tabitlarinin` ayirilmas bo`legi bolg`an statuyalar haqqinda aytip o`tildi. Sonin` menen bir qatarda diniy tu`sinikler haqqinda da aytip o`tildi. Bizin` zamang`a shekem jetip kelgen ko`p mug`dardag`i o`lgen adamlar statuyalari bir qa`lpte qozg`almaytug`in poza ha`m sha`rtli boyawlarg`a iye. Mastabanin` siyiniw xanalarindag`i statuyalar o`lgen adamlardi su`wretlep ko`rsetedi, olar frontal pozada sa`wlelenedi, turg`an yamasa kub formadag`i taxtlarda otirg`an yamasa jerde ayaqlarin ayqastirip otirg`an halda su`wretlengen. Ha`mme statuya baslari birdey tuwri qoyilg`an, qollari menen ayaqlari derlik birdey jaylastirilg`an, paydalang`an atributlari da birdey. Er adam deneleri ashiq ren` ha`k tastañ yaki ag`ashtan jasalg`an halda qizg`in qonir ren`ge boyalg`an, al hayallar bolsa sari ren`ge, shashlari bolsa qara ren`de bolip, kiyimleri aq ren`de bolg`an. Bul statuyalar siyiniw xanalari diywallari menen ajiralmas baylanisqanday bolip tu`yiledi. Bul statuyalardin` ha`r qiyli waqitta islengen, sapa jag`i o`zgesheligi, ha`m jeke individual portret xarakterine qaramastan ba`ri saltanatli monumental ha`m qatan` qa`terjamliq penen ajiralip turadi. A`yyemgi patshaliq skul`pturanin` su`wretlew usillari birligi onin` waziypasi ha`m rawajlaniw sha`rtlerinen kelip shiqqan. Misir mu`sinshilik portretinin` erte payda boliwinin` sebebi o`lgen adam menen onin` denesinin` ornin basatug`in statuyasinin` uqsas boliwi kerekligi. Statuya saltanatli turde berilgen obrazi ja`rdeminde o`lgen adamlardin` sotsialliq jag`dayin sa`wlelendiriwge ha`reket etken. Arxitetura waziypalari ustalardi mu`sinshiliktin` islew usillarına o`z ta`sirin o`tkizgen halda, statuya dene qurilisın bir qiyli birdey etip jasawg`a ma`jbur etken. Onnan basqa da ko`rkem u`rp-a`detler qa`desinin`

(qag`iydasinin`) irkiliwi su`wretshilerge kerı ta`sirin tiygizdi. Bunin` da`liyli sipatında to`re Ranofer statuyasin atap o`tiwge boladı. Ol qolların to`men jibergen, basi ko`terilgen halda su`wretlengen. Bul mu`sin qag`iyda tiykarında do`retilgen – ko`rinisi, kiyimi, boyaw ren`i, ha`dden tis u`lkeyttirilgen dene bulshiqları, ha`m alısqa karatilg`an na`zerin qatti tartadı. [II.19,23-26]

Ku`shli diniy u`rp-a`detler qa`desine qaramastan Misir ko`rkem o`nerinin` rawajlanıwi pu`tkilley toqtap qalmag`an. En` jaqsi skul`ptorlar bir qatar ko`rnekli shig`armalar do`retti. Onin` ishinen arxitektor Xemiunin` statuyası, patshanin` balası Anxxafanın` byusti, Kaaperdin`, xatker Kai statuyaların atap o`tiw orınli.

Bul mu`sinlerdin ha`r birinde esten shiqpas jarqın obraz engizilgen, olar jeke o`zgeshelikke ha`m haqiyqiy ko`rkemlik ku`shke iye. O`zi jasag`an da`wir ja`miyetinde joqarı orınlardin` birin iyelegen adam obrazi Xemiun portretinde sa`wlelengen, ol patshanin` jaqın tuwisqanı, biybaha esteligi esaplang`an piramida Xeops qurılısinin` basshisi bolg`an. Ashiq portret ju`zi uliwmalastirilg`an ha`m ku`shli su`wretlengen. O`rkeshli u`lken murni keskin siziqlarda, suliw jaylastirilg`an ko`z aynalasındag`i kirpikler, kishkene biraq ku`shli erinleri sa`wlelengen. Sa`l shig`inqi iyeklerinin` siziqları, denesinin` qatti tolısip ketkenligine qaramastan, sa`l shig`in`qi iyek ko`rinisi, onin` ku`shin ele saqlap turg`anday, sonin` menen birge onin` ku`shli ha`m zalim xarakterli insan ekenligin ko`rsetip turg`anday. Onin` dene du`zilisi de jaqsi ko`rsetilgen. Bulshiqlar tolıqlig`i, ko`kireginde, qarın bo`limi, a`sirese ayaq ha`m kol barmaqlarının` teri qatlamlarının` tuwri tu`rde su`wretlengen.

Patsha xatkeri Kai portreti o`zine ta`n o`zgeshelikke iye. Bizin` ko`z aldimızda, juqa, qatti qımip turg`an u`lken awzi, bet alması shig`in`qirap, azıraq jalpaq murinli, ju`z du`zilisi isenim menen sizilg`an adam su`wreti. Bul ju`zdi janlandirg`an ha`r tu`rli materiallardan jasalg`an ko`z: ko`z orbitası forması qoladan islengen, onin` ishine ko`z ag`ın bildiriw ushin alebaster bo`lekleri ha`m ko`z gawxarı qılıp - taw xrustalı, xrustal` astında polirovka qiling`an eben ag`ashinin bo`legi jaylastirilg`an, bunin` na`tiyjesinde ko`z janli tu`s aladı. Mu`sin

juzlerine bunday janliliq sezim beriwshi ko`zdi su`wretlewdegi bul usil Misir A`yyemgi patshaliq mu`sinlerine ta`n bolgan. (XIX a`sirdin` aqirlarinda Frantsiya arxeologi Mariet basshilig`inda Megumadagi A`yyemgi patshaliq qoyimshilig`inda, qaziw jumislarin alip barip atirg`an fellaxlar Raxoten qoyimshilig`ina kirgen waqtinda qollarindag`i bellerin taslap qashiwg`a ma`jbur bolg`an. Qoyimshiliq ashilg`anda ishke tu`sken ku`n nurinin` jariqlig`i sebepli ol jerdegi eki mu`sinnin` ko`zleri tiri adamlardin` ko`zlerindey jarq ete alg`an). Xemiun skul`pturasinday, xatker Kai mu`sini tek ju`zinin` g`ana emes, al pu`tkil dene qurilisinin` su`wretleniwindegi haqiyqiyliq`i tan` qaldiradi. Jawirinlari mayli, bosalan` ko`kirek ha`m qarın boslig`i, muskullari otirip jumis islewshi adam ta`biyatına say haqiyqiyliq penen sa`wlelendirilgen.

Dan`qi shiqqan patsha perzenti Kaaperdin` mu`sini ag`ashtan jasalg`an. Bul jerde jumsaq, seziler-sezilmes bir-birine tutasip ketetug`in siziqlar arqali berilgen o`zine ta`n ju`z du`zilisi, jumalaq iyekli, onsha u`lken bolmag`an murin, qalin` erinler, ustaliq penen jasalg`an kishkene ko`zlerge iye. Aldin`g`i skul`pturalar siyaqli bunda da mu`sin denesi u`lken qarın, toliq iyini ha`m qollari og`ada sheberlik penen jasalg`an. Bul dan`qli ati shiqqan mu`sinlerdin` o`mirdegidey haqiyqiyliq`ina iye bolg`anin misal retinde aytıp o`tsek boladi. Mariet qazilmalarında islep atirg`an fellaxlar Kaapera mu`sinin ashıp atirip «Xaw bul bizin` awil aqsaqalimiz» dep baqirip jibergen, bul o`z na`wbetinde ko`rkem o`ner iliminde «Awil aqsaqali» degen laqap penen qalg`an. Bul a`jayip skul`pturada, onin` ja`miyette joqari orin tutatug`inlig`in korsetiwshi da`bdebeli ko`rinishine qaramastan, orta jasli semiz kisinin` obrazi o`zinin haqiyqiyliq`i menen tan`landiradi.

Patsha perzenti Anxxaftin` byusti A`yyemgi patshaliqtin` skul`pturaliq realizm portret durdanalari arasinda ayriqsha oring`a iye. Bunda ju`z muskulaturasinin` beriliwi, tu`sin`ki qabaqlari, ko`z astindag`i qaltalanıwları, ko`rinishi, bir qarag`anda adamdi o`zine tartadi. Ol sonday sheberlik penen jetkizip berilgen. Ju`z du`zilisi ha`k tastin` u`stinen qwyilgan gips tiykarında islengen.

Xemiun mu`sininde ko`rgeninizdey ju`zindegi haqiqiyliq iyni, ko`kirek, jelke du`zilisiz sog`iwinda sezilip turadi.

Usunday A`yyemgi patshaliq da`wirine ilayik jeke individual xarakteri menen Sal`t kolleksiyaşinan aling`an Luvr muzeyine tiyisli bastada ko`riwimizge boladi. Karnarvon kolleksiyaşindag`i hayal bas mu`sininde sol waqıttin` ma`deniyatına ta`n bolg`an sheberlik penen jas suliw hayal obrazi jaratılğ`an.

Joqarıda aytip o`tilgen barlıq do`retpeler A`yyemgi Misir realistik portretleri qatarına kiredi. Bul estelikler A`yyemgi patshaliq su`wretshilerdin` izleniwlerinin` na`tiyjeleri bolip tabiladi. Olardin` ha`r birinde skul`ptor belgili bir adamg`a g`ana ta`n bolg`an ju`z du`zilisi, bas formasi, figuralarin ko`rsetip bere alg`an.

Bunday ma`deniyat du`rdanaların jasaw ushin A`yyemgi patshaliq mu`sinshileri awir ha`m mashaqatlı jol basıp o`tken. Bunin` ushin su`wretshi texnikalıq qiyinshiliqlardı jen`ip o`tiwi, material sırların anıq biliwi kerek edi. Bul qiyinshiliqlardan qay da`rejede izbe-izlik penen o`tilgenligi bizge shekem jetip kelgen aldin`g`i a`sirlerde islengen estelikler bunin` da`liyli. A`yyemgi patshaliq mu`sinshilerinin` izleniwlerindegi en` a`hmiyetli basqış o`lgen adam ju`zinen maska aliwi bolg`an. Biraq mu`sinshiler bul niqaplardı jansız mu`sinlerde ta`kirarlawi menen sheklenip qalmawı kerek edi, sebebi olar tiri adam obrazın jaratiwi kerek edi. Sonin` ushin bul qa`liplerdi qayta islew za`ru`r bolg`an, ustalar og`an kerekli o`zgertiwler kiritken.

Bul usildi qollaniwdin` jetiskenlikleri ko`p bolg`anlıqtan, ol ornalasıp ha`m bunnan bilay rawajlanıp bardı. Atap aytqanda, olardan bas, byust jasawda qollang`an. Bunday portret baslar IV a`wlad Giza mastabalarında tabılğ`an, olar qa`birdin` jer astı bo`limine sarkofaglı kamerag`a kirer awızg`a qoyılğ`an. Bul Giza basları adam oy-pikirinin` qanshelli ku`shli isleytug`inlig`in, toqtamaytug`in ko`rkem izleniwshiliktin` o`siwinin` da`liyli sipatında u`lken a`hmiyetke iye. Olardin` ha`r biri o`zine ta`n o`zgeshelikke, anıq formag`a, ritmge iye. Bul estelikler toparı arqalı Xemiung`a uqsas mu`sinlerdin` jaratılıwi jolların izertlew mu`mkinshiligi payda boladi. Xemiun mu`sinin Giza basları menen salıstırıp

ko`rgennen keyin g`ana bul mu`sin uzaq mashaqatli izleniwler miywesi ekenligi belgili boladi.

Su`wretlenip atirg`an adamnin` sotsialliq da`rejesin ko`rsetip beriw patshaliq mu`sin ushin u`lken a`hmiyetke iye bolg`an ha`m usi belgi mu`sin ag`iminin` tiykarg`i elementlerinen biri bolg`an, onin` basli waziypasi faraon obrazin sheksiz hu`kimdar ha`m quday perzenti etip su`wretlew bolg`an. A`dette faraonlardi adamlarg`a ta`n bolmag`an ku`shli deneli ha`m ju`zleri ila`hiylastirilg`an tu`rde su`wretlegen. Ayirimlarinda faraondi ila`hiylastirip ko`rsetiw tek sirtqi detallar ja`rdemi menen islengen, yamasa ila`hiy qarshig`a qanatin qag`ip taxt arqalig`ina minip patshanin` basinda qanatin jayip turg`anin ko`riwge boladi. Faraonnin` qudaylardan kelip shiqqan ideyasın sfinks obrazında ko`remiz – basi patshanin` portreti, denesi arislandiki bolg`an a`psanaliq maqluq. Bul skul`pturalardin` waziypasi xaliq massasin faraonnin` jen`ilmes ku`shke iye ekenligine isendiriw.

Misir ma`deniyatında Gizadag`i Xafra piramidasındag`i u`lken sfinks skul`pturasi belgili orin tutqan, ol jabiq o`tiw joli ha`m monumental da`rwaza aldina qoyilg`an. Sfinksti jasaw ushin ta`biiy ha`k tawinan paydalang`an, ko`rinishin` jatirg`an arislang`a uqsatip, jetpey qalg`an detallarin qosimsha basqa ha`k plitalarinan jonip islegen. Sfinks razmeri ju`da` u`lken: biyikligi 20 m, uzunlig`i 57 m, ju`zi 5 m uzunliqta, murni 1,70 m. Sfinkstin` basina siziqli oramal tartilg`an, man`layina qorqinish (urey) jilani oyilg`an (A`yyemgi Misir xalqinin` pikiri boyinsha faraon ha`m qudaylardi qorg`ap turatug`in ila`hiy jilan), iyegi astında jasalma saqal, oni Misir patshalari ha`m a`meldarlari qoyip jurgen. Ju`zi gerbish qizil ren`de, oramal siziqlari ko`k ha`m qizil ren`de islengen. U`lken boliwina qaramastan sfinkstin` ju`zi faraon Xafrannin` portretin ta`kirarlaydi. Bul Giza sfinksin patshanin` basqa mu`sinleri menen salistiriw arqali bilip aliw g`a boladi. A`yyemgi da`wirde bul faraon ju`zli kolossal aybatli, qorqinishli u`lken maqluk piramidalar siyaqli Misir hu`kimdarlarinin` ku`sh-kudreti haqqında haliqqa o`z ta`sirin o`tkiziw kerek edi.

Xizmetker ha`m qullardin` mu`sinleri, patsha ha`m a`meldarlar mu`sinlerine qarag`anda kerisinshe basqasha bolg`an. Bul mu`sinlerdi qoyimshiliqlarg`a jaylastiriw maqseti, o`lgen a`meldarlardin` ol du`n`yada hizmetin qiliwi ushin kerek bolg`an. Tastan yamasa ag`ashtan sog`ilip, ashiq boyawlarg`a boyalg`an bul adam ko`rinisleri ha`r qiyli hizmet penen ba`nt halinda su`wretlegen. Bul jerde diyxan oraq uslagan, toqiwshilar, ju`k ko`teriwshilar, eskek esiwshiler, aspazlardi koremiz. A`piwayi usillardan paydalang`an halda bul statuetkalar u`lken an`ikliq penen su`wretlengen. [II.22,104-122]

A`yyemgi patshaliq ma`deniyatinda rel`ef ha`m rospis` u`lken orin tutqan, olardi shirkew ha`m qoyimshiliq diywallarinda ko`remiz. A`yyemgi patshaliqta rel`eftin` eki texnikaliq tu`ri qa`liplesip ha`m onnan qollanilang`an edi: barel`ef ha`m tek Misir ma`deniyatina ta`n bolg`an oyma, shuqirlastirilg`an rel`ef. Bul usilda tastin` u`stin`gi bo`limi fon sipatinda bolg`ani sebepli og`an tiyilmegen, figuralar korinis konturi oyilip sog`ilg`an, olar biraz u`stirtin shiqqan ha`m jalpaq turde bolg`an. Diywal rospisi da eki tu`r texnikada islengen: ko`pshilik su`wretler a`piwayi tempera texnikasinda qurg`aq sibaw tegisligi boylap sizilg`an. Ayirim Medum qoyimshiliqlarda bul usil aldinnan tayarlap qoyilg`an shuqirliqlarg`a ren`li pastalar qoyip shig`iw menen aralashqan halda qollang`an. Su`wretlegende mineral boyawlardan paydalang`an: aq boyaw – ha`kten, qizil – qizil oxradan, qara - ku`yeden, jasil - malaxit untag`inan, ko`k – kobal`t, mis, lazurit untag`inan, sari - sari oxradan islengen.

A`yyemgi patshaliq ko`rkem o`nerinde rel`ef ha`m rospislerdin` tiykarg`i belgileri, diywalda su`wrettin` jayg`asiwi, da`stu`riy kompozitsiya syujetler, epizodlar qa`liplesken. Rel`ef ha`m rospislerdin` mazmuni olardin` tayinlaniwinan kelip shiqqan. Shirkewler ha`m bastirma jollar diywal rel`efler syujetleri bir qiyli bolg`an: bul saltanatli turde berilgen xu`qimdar-patsha obrazi (dushpanlardi jen`ip, jen`ilgen xaliqlardan saliq alip atirg`ani, tabisli an`lar), faraon quday perzenti obrazinda (patsha qudaylardin` arasinda) ha`m faraonnin` ol du`n`yada

ra`ha`tlenip jasap atirg`ani. Sol sebepli saling`an su`wretler jeke individual portret tiykarında saliniw kerek edi.

Qoyimshliqlardin` rel`efi ha`m su`wretleri A`yyemgi Misir ma`deniyati tariyxi ushin bahali derek bolg`an. Olar arasında awil jumislari ko`rinisleri, o`nermentlerdin` isleri, baliq awlaw ko`rinisleri, tog`aylarda yamasa ashikliqlarda an` an`law ko`rinislerin ko`remiz. Bul kartinalar ko`z aldimizg`a sotsialliq ten`sizliktin` jarqin timsali o`tedi: awir miynet qiyinshilig`in ko`rip atirg`an a`piwayi xaliq ha`m hesh na`rse islemey turip jasap atirg`an a`meldarlar. Bas orında patsha yamasa a`meldardin` figurasi, ol basqalarg`a qarag`anda denesi iri bolip saling`an ha`m dogereginde ha`r turli ha`reketshen` adamlarg`a salistirg`anda pu`tkilley ha`reketsiz su`wretlengen. Patsha yamasa a`meldar otirg`an bolsada, yamasa ju`rgeninde de olar kollarında hasa ha`m jezl (joqari ma`rtebelilik belgisi) uslap turg`an boliwi kerek ha`m pu`tkil soqpa ko`rinisinen hu`kimdarliq qiladi, basqalardin` ha`reketine qosilmaydi. A`yyemgi patshaliq rel`ef ha`m su`wretlerindegi adam figuralarinin` ko`rinisleri tiykarinana Narmera plita waqitlarında qa`liplesken qag`iydag`a tiykarlang`an. Bul qag`iydalardan shetke shig`iw, diyxanlar, o`nermentler ha`m basqa a`piwayi adamlar ko`rinislerinde seziledi.

Bul shetke shig`iwlar ma`deniyatta o`z sa`wleniwin tapqan, bul ma`deniyat rawajlaniwi dawamında, bilim da`rejesinin` o`siwi, texnikaliq jan`aliqlar na`tiyjesi edi. Xudojniklerdin` ko`p na`rselerdi basqasha ko`rip ha`m oni jan`a usillar menen jetkizip beriwi ta`biyiy edi. Olardin` aldina qoyilg`an maqsetleri, jan`a kompozitsiyalardi oylap tabiwi ushin izleniwler, ustalardin` sheberliginin` artiwina ha`m ha`reketsiz ko`rkem kag`iydalarin jen`ip o`tiwge alip keldi.

Degen menen qag`iydadan azg`ana shetleniwi A`yyemgi patshaliq su`wretlew o`nerinin` rel`ef ha`m rospis`tegi sha`rtli ag`im xarakterin o`zgartip jibere almas edi.

A`yyemgi patshaliq da`wirinde su`wretlew o`nerinde u`lken a`hmiyetke iye bolg`an ko`plegen a`meliy qol o`nerleri rawajlang`an: ha`r qiyli tas jiyindisinan

islenip idislar - alebastr, steatit, porfir, granit, yashma taslarinan; zergerlik buyimlari (altin, malaxit, feruza, marjan ha`m basqa yarim bahali taslardan, bunnan tisqari fayans pastasinan islengen), ko`rkem mebel` - qimmat bahali ag`ashlardan – kreslo, zamber, palatkalar altin inkrustatsiya ha`m su`yek penen bezewler berilgen.

ORTA PATSHALIQ DA`WIRI KO`RKEM O`NERI **(b.e.sh. XXI a`sir – XIX a`sirdin` basi)**

A`yyemgi patshaliq da`wirinde faraonlar ta`repinen o`tkerilgen jiyi basqinshiliq urislari ha`m olar iske asirg`an iri qurilis isleri Egipet ma`mleketinin` ekonomikalik jaqtan ha`lsirewine ha`m patsha hu`kimetinin` idirawina alip keldi. Wa`layat ha`kimleri, nomarxlar faraong`a qarsi gu`res baslaydi ha`m shama menen b.e.sh. 2400 jillarda Misir ma`mleket ko`plegen, o`z aldina bo`lek wa`layatlarg`a bo`linep ketti. Sonin` menen bir qatarda, ezilgen to`mengi qatlam wa`killerinin` qul iyelerine qarsi jiyi ko`terilislerinin` bolip turg`anlig`i haqqinda da mag`liwmatlar bar. B.e.sh. XXI a`sirge kelip ma`mleketin` jan`a birigiwi baslandi. Bul birigiw tiykarinan qul iyelerinin` baslamasi menen a`melge asti, sebebi birikken ma`mleket basqariw joli menen g`ana pu`tkil Misir ma`mleketin` suw menen ta`miyinleytug`in u`lken Nil da`r`yasi arqali diyxanshiliqti rawajlandirip, suwg`ariw sistemasin jolg`a qoyiw mu`mkin edi.

XXI a`sir dawaminda nomlar keskin o`z-ara urislar alip baradi. Bul urista Fiva basshilig`indag`i qubla nomlar jen`iske erisip, Nil alabi boylarin iyeleydi ha`m faraonlardin` XI a`wladti ornatadi. Degen menen, olardin` ha`m XII a`wladtin birinshi patshalarinin` (b.e.sh. XX a`sir) siyasiy jag`dayi jaqsi bolmadi, sebebi Orta Misir hu`kimdarlari-nomlari ta`repinen qisqig`a ushirap otirdi. Bul hu`kimdar-nomlar A`yyemgi patshaliq da`wirinde ekonomikalik ha`m geografialik jag`daylari jaqsilap, abirayg`a erisken, a`sirese ma`mleketin` idiraw da`wirinde ja`ne de ku`sheygen edi. Ma`mleketin` qaytadan birigiwinen keyin bul wa`layatlar ha`kimleri Fivali-faraonlarg`a birden bas iye qoymadi, olarg`a qarsi awiz biriktirip, taxtti iyelew ushin gu`resler alip baradi. Amenemxet I (XII dinastiyanin` birinshi faraoni, b.e.sh. 2000 – 1980 jj.) o`zinin` balasi Senusert Ige u`mitsiz, o`mirden tu`n`ilgen ma`nidegi u`git-na`siyatlarindag`i - «qol astindag`ilardan saq bol, olardi jaqin tutpa, hasla jalg`iz o`zin` qalma. Ha`tte o`z tuwisqanin`a da isenbe, hesh kimdi dos dep te bilme, isenimli adamnin` o`zi bolmaydi. Ha`tte, uyiqlag`an waqtin`da da o`z janin`di o`zin` asira, sebebi

baxitsizliqqa duwshar kimsege hesh kim ja`rdemge kelmeydi» so`z qatarlarin oqiy otirip, eldegi jag`daydin` keskin tu`s alg`anlig`ina guwa bolamiz.

Siyasiy jag`daydin` qiyin boliwina qaramastan Amenemxet I ha`m onin` miyrasxorlari ko`pshilik qul iyelerinin` ja`rdemine su`yene otirip, eldegi birlikti saqlap qaliwg`a, ishki ha`m sirtqi jag`daydi turaqlastiriwg`a erisedi. Misirdin` ekonomikalig` jag`dayinin` jaqsilaniwina tiykar bolg`an suwg`ariw sistemasi (fayum suwg`ariw sistemasi qurilisi) jolg`a qoyiladi. Bul qurilisti toliq basqariw maqsetinde Amenemxet I ma`mleket paytaxtin Fayumg`a ko`shiredi. Taza paytaxt bas iymeytug`in nomlar jasaytug`in jerdin` orayina ornalasti. Bul o`z gezeginde, faraonnin` olar menen ashiq gu`resiwinde siyasiy a`hmiyetlilikke iye boldi. Amenemxet I o`zinin` bul taza qalasin Ittaui dep atadi, bul «Eki jerdni basip aliw, yag`niy pu`tkil Misirdi boysindiriw» degen ma`nistin` beriliwinde de teren` ma`ni bar. [II.38,111-123]

Amenemxet I eldin` ishki jag`dayin bekkemlew menen bir waqitta qon`si wa`layatlardi, birinshi gezekte, Nubiyani basip aliw arqali qullar ha`m altinlardi qolg`a kirgizedi.

Xaliq xojalig`inin` rawajlaniwi, qalalar saninin` ko`beyiwi, ku`shli qarim-qatnaslar – Misir ma`mleketinin` gu`lleniwine sebepshi boldi. Orta patshaliq da`wiri Misirdin` anag`urlim da`rejede rawajlaniwinda salmaqli oring`a iye, a`debiyat ha`m ko`rkem o`nerdin` gu`leniw da`wiri bolg`anlig`i menen tariyxta iz qaldirg`an.

Orta patshaliq da`wiri ko`rkem o`neri quramali waqiyalarg`a bay. Siyasiy gu`reste faraonlar da, nomarxlar da ko`rkem o`nerden paydalang`an. Bul jol menen birinshi Fivali-faraonlar o`zlerin taxtti iyelewge nizamli tu`rde ilayiqli etip ko`rsetiw maqsetinde, A`yyemgi patshaliq da`wirindegi qu`diretli hu`kimdarlarinin` esteliklerine eliklewge ha`reket etedi.

Bul da`wirdegi en` a`hmiyetli waqiya – bul piramidalardin` qurilisin qaytadan janlandiriw boldi. Birinshi bolip Amenemxet I o`z qoyimshilig`inin` piramida formasindag`i qurilisin baslaydi. Sol da`wirdegi egipetliler ko`z-qarasinda bul

ju`da` keskin qa`dem boliwina qaramastan, Amenexmet I o`z qa`birin ata-babalari qoyimshilig`inan qashiqliqta, yag`niy olardan baylanisti u`zip arqa ta`repke saldiriwg`a karar etken. Amenemxet I den burin hu`kimdarliq etken XI a`wlad faraonlari bunday u`lken iske ta`wekelshilik qila almag`an edi. Aldin`g`i faraonlar o`zlerinin` qoyimshiliqlarin Fiva qalasinda qurg`an, olardi bezew usillari a`piwayi nomarx qoyimshilig`ina sa`ykeslestirilip islengen ha`m o`zine ta`n kelisimdegi tawliq qa`biri bolg`an. Sol estelikler ishinde ayriqsha orin tutatug`in Deir-el`-Baxride jaylasqan Mentuxotep II ha`m III qoyimshilig`i bolip tabiladi. Da`stu`r boyinsha oypatliqtan sol qoyimshiliqqa alip baratug`in uzunlig`i 1200 m, eni 33 m ken`liktegi sirttan tasli diywallar menen qorshalg`an ayriqsha jol o`tkerilgen. Qoyimshiliqtin` tiykarg`i bo`limi biyiklikte jaylasqan marhum ushin qurilg`an shirkewden ibarat. Onin` aldinda pandus penen bo`lingen portikli u`sti bastirilg`an a`ywan jaylasqan. Ol joqarida jaylasqan u`sh ta`repi menen su`tin dizbesi menen qorshalg`an biyiklikke alip baradi, onin` ortasinda u`lken taslardan qa`d ko`tergen piramida qurilg`an. Piramidali zaldin` batis ta`repi de ashig` a`ywang`a shig`atug`in qapi, onin` arjag`inda u`sti bastirilg`an gipostil`, yag`niy su`tinli zal ha`m ibadaxana jaylasqan. Ibadaxana ha`m gipostil`din` bir bo`legi tasli tawlardan oyilg`an bolip, faraonlar mazarlari sol gipostil` astinda jaylasqan.

Mentuxotepler qoyimshilig`i XI dinastiyasinin` en` bir ayriqsha belgili esteliklerdin` biri boldi. Jaylasiw orninin` sa`tli keliwi ha`m piramidali su`tinlerin a`jayip jaylastiriwi sheber jay ustalarina olardan paydalaniwda ku`sh-g`ayrat bag`ishladi. Bunda sheksiz tik jaylasqan taslar u`stinde eki yarusli ag`ashlardan ibarat bir saptag`i ta`rtipli su`tinler sarg`ish-aq ren`degi shirkew binasina quyash nurlari menen shag`ilisip, ayriqsha suliwliq bag`ishlap turg`an.

A`lbette, usunday a`jayip esteliktin` Misir arxitekturasinin`, a`sirese, Jan`a patshaliqtin` Fivan jay saliw ustashilig`in rawajlandiriwda a`hmiyeti salmaqli bolg`anlig`i ta`biyiy hal.

Degen menen, Orta a`sir arxitekturasinda bul estelik ko`rinisi u`lken o`zgeshelikke iye ta`kirarlanbas mazmundag`i ko`rinis bolip qaldi, o`ytkeni

Amenemxet I patsha qoyimshiliqlarin piramida formasinda qayta tiklegeni menen XII dinastiya faraonlarinin` A`yyemgi da`wir esteliklerine ha`r ta`repleme eliklewshilik boldi, olar Egipet jay saliwshilarin sol da`wir u`lgilerinen paydalaniwg`a ma`jbu`r etti.

Haqiqatinda da, XII dinastiya piramidalari ha`m shirkewlerinin` du`zilisi boyinsha V–VI dinastiya faraonlarinin` qoyimshiliqlarinin` jaylasiwi toliq sa`ykes keledi. Ekonomikaliq jag`daylardin` o`zgerisleri piramidalar ushin isletiletug`in u`lken taslardi qurilista paydalaniwdi qiyinlastirdi, bul o`z na`wbetinde u`lken ko`lemlilik ha`m texnikaliq ku`shti talap etetug`in XII dinastiya piramidalarin tiklewge o`z ta`sirin tiygizbey qoymadi. Keyin ala bul piramidalardin` ko`lemi a`dewir kishireytilgen formada (Senusert I piramidasinin` biyikligi 61 m, eni 107 m uzunliqta) islene basladi. Qurilis materialllari retinde tiykarinan qam gerbishler qollanila basladi ha`m piramidalardi o`riw usillari da o`zgerdi. Piramidaning` tiykarg`i bo`legi 8 tasli diywallardan ibarat bolip, onin` orayininan ha`r bir mu`yeshine ha`m ta`replerinin` ortasina o`tkerilgen. Sol diywallardan aralig`i 45⁰ tan bolg`an 8 basqa diywallar qurilg`an, al solardin` aralig`i tas bo`lekleri, gerbishler ha`m qum menen toltirilg`an. Piramida ha`kli plitalar menen qaplang`an ha`m biri-birine ag`ashlar menen bekitilgen. Bunday diwal qaplamalar imaratqa bekkemlik bergeni ha`m tek g`ana Orta a`sir patshaliq da`wirindegi piramidalarda paydalanilg`an. Tan` qalatug`ini joq, sol sebepli ha`zirgi waqitta bul piramidalar u`yin-u`yin qarabaxanalarg`a aylang`an. Buring`i da`wirdegidey, piramidalardin` shig`is ta`repine og`an salistirg`anda onsha u`lken bolmag`an shirkew jaylasqan. Sherkewden oypatliqtag`i u`lken da`rwazalarg`a alip baratug`in da`liz islengen. A`dettegidey piramida a`tirapinda saray aqsu`yeklerinin` mastabalari jaylasqan.

Orta patshaliqta a`yyemgi ulgiler tiykarinda tek g`ana arxitekturada qollanip qalmastan onin` ko`rkem da`stu`rlerinen mu`sinshilikte, rel`ef ha`m rospis`lerde de paydalang`an. Solay etip, Senusert I din` statuyalari, og`an bag`ishlap ornatilg`an Lisht shirkewinde jaylasqan. Bul statuyalar menen A`yyemgi da`wirdegi statuyalar (misali, faraon Xafra) arasinda uqsasliq ko`p: olar patshanin`

bet-a'lpetin jan'adan islep shiqqan, biraq onin' ju'zinde a'piwayi sxematika arqali arqayin keypiyat ko'rinisi su'wretlengen. U'lgige aylang'an qatip qalg'an sol bir ko'rinis, dumalaq bulshiq etlerinin' tegislep isleniwi, ko'zlerdin' biynesin azi-kem uqsatiw – bulardin' ba'rin jetkerip beriliwinde ustalardin' umtiliwshilig'i seziledi. Solay bolsa da, u'lgi sipatinda jan'artiw joli menen a'yyemgi da'wir obrazlarinan paydalanip, su'wretshiler xaliq u'rp-a'detlerinde asira ta'riyiplep sa'wlelendirilgen patsha-quday obrazin do'retiwge tirisqan. Sonin' menen bir qatarda, A'yyemgi a'sir ko'rkem o'neri ulgilerinen paydalang'an halda Orta a'sir patshaliq da'wirindegi saray aqsu'yeklerinin' qoyimshiliqlarindag'i diywallarg'a jarasliq rospis'ler saliw u'rdiske aylang'an. Bul ta'kirarlaniwshiliq usilin misal retinde salistiriw joli menen u'yrenetug'in bolsaq, Fivada jaylasqan Mirza Antefoker hayalinin' qoyimshilig'indag'i diywal rospileri sahradag'i an'shiliq ko'rinisin su'wretlegen, faraon Saxura qoyimshilig'indag'i (V dinastiya) diywalg'a oyilg'an rel'efte su'wretlengen ko'riniske megzeydi. Aradan 700 jillar shamasindag'i da'wir o'tiwine qaramastan, bul eki estelikler arasindag'i u'lken uqsasliqtin' barlig'i seziledi.

Tap usunday sahra maydaninda torlar menen qorshalg'an qorag'a qamalq'an jirtqish haywanlar, shep ta'repinde tap faraon Saxuranin' figurasi taqilette Antefoker tulg'asi su'wretlengen, ko'rinistin' ekewinde de a'tirapinda qurallang'an a'skerler qorshawi ha'm ko'rkem da'stu'r boyinsha olar xojayininan eki ese kishireytilip su'wretlengen; a'tirapinda qatarlasqan haywanlarda, ha'tteki mayda-shu'yde detallarg'a deyin uqsasliq seziledi. Misali, da'rwaza aldinda oq shanshilip jig'ilg'an bug'a, alding'i pa'njesine tiygen oqti g'ayzap atirg'an giena ha'm t.b. Solay etip, bul Antefokerdin' an'awlaw ko'rinisi qaytalaw joli menen islengen, A'yyemgi patshaliq da'wirine tiyisli qayta tiklengen kompozitsiya bolip tabiladi. [II.29,23-34]

Bug'an qarama-qarsi pu'tkilley o'zgeshe ko'rinistegi, bir qatar jergilikli oraylarda – atap aytqanda Orta Misirda jaylasqan hu'kimdarlar-nomlar saraylarinda do'retilgen estelikler bar. Orta a'sir patshalig'i da'wirinin' basindag'i

jetekshi ko`rkem-o`ner ag`imi tap sol do`retpelerde o`z sa`wleleniwin tapti. Bul tolig`i menen waqittin talabina sa`ykes. A`yyemgi a`sir patshaliq da`wirinin` aqirinda siyasiy ha`m ekonomikalik g`a`rezsizlikke erisken nomlardi, orta patshaliq da`wirinin` basinda boysindirg`an Fivali faraonlar birotala jen`ip shig`a almadi. B.e.sh. XX a`sirde Orta Misir nomarxlari o`zlerin qaramag`indag`i jerlerdin` xojayinlari dep esaplaytug`in edi. Olar o`zlerinin` ku`ndelikli turmisinda da patsha sarayinin` da`stu`rlerine eliklep, jeke o`zlerinin` basshilig`indag`inin` jilnamalarin alip barg`an, shirkewler ha`m a`jayip sa`nli qoyimshiliqlar qurdi, qasina jay saliwshilar, mu`sinshiler, su`wretshilerdi jiynadi. Nomaxlar basshilig`indag`i qalalardin` siyasiy a`hmiyetinin` o`siwi menen birge olardin` do`retiwshilik orayinlarinin` a`hmiyeti og`ada o`sip basladi.

Bul tarawda islep ju`rgen sheber ustalar A`yyemgi da`wir ko`rkem o`nerinin` salt-da`stu`rlerine su`yendi, esteliklerdi qayta jan`artiw ha`m jaratiw islerinde olardi do`retiwshilik jollari menen janlandirip, ko`rkem o`nerdin` birlesken o`nimine aylandirdi. Bul o`z gezeginde, Orta patshaliq ko`rkem o`nerinin` en` jan`a qirlarinin` ashiliwinda salmaqli orindi iyeledi. Jergilikli ko`rkem o`ner sheberleri sol da`wirdin` belgili o`zine ta`n ja`miyetlik ko`z-qaraslarinan kelip shiqqan halda o`z xalqinin` belgili bir qatar salt-da`stu`rlerin ju`zege shig`ariwg`a eristi. Olardin` aldinda qorshag`an a`lemnin` barliq go`zzalliq-larin o`z do`retpeleri arqali jetkerip beriw siyaqli u`lken ma`seleler turdi. Tinbay izleniwler joli ko`rkem o`ner sheberlerin b.e.sh. XX a`sir basindag`i tariyxiy waqiyalardi su`wretlep, jan`aliqlar engiziwge talaplandirdi.

A`yyemgi da`wir patshalig`inin` qulawi ma`n`gi su`yenish bolip ko`ringen turaqliliqti buzdi. Ha`tteki, jer betinin` qudayiman dep o`zin tanitqan faraon-hu`kimdarsiz o`tken jillar da boldi. Ko`plegen erteden kiyatirg`an tu`sinikler de qayta ko`rip shig`ildi. A`debiy shig`armalarda o du`n`yaliq o`mirge iseniw siyaqli pikirlerge gu`manli ko`z-qaraslar bayan qiling`an. Bunda salt-da`stu`rlerdin` o`zine ta`n qag`iydalari ha`m ku`shine iseniw biyma`nilik dep ko`rsetken «Arfa shertiwshi jiri» shig`armasindag`i so`z qatarlarin ko`riwimizge boladi:

«Quwanishli ku`nin`di bayramla, qayg`ilanba, hesh kim bayliq, mal-mu`lkin o`zi menen birge alip ketpegen, hesh bir o`lgen kimse de ele qaytip kelmegen!». Bulardin` barlig`i Egipet ja`miyetinin` ko`z-qaraslarinin` rawajlaniwina o`z ta`sirin tiygizdi. Eldin` jan`a birigiwi buring`i u`rp-a`detlerdi tolig`i menen tikley almadi, eldegi ja`miyetlik talaplar a`dewir o`zgerdi, g`a`rezsiz jergilikli oraylar ko`beydi, xaliqtin` orta qatlami ken`eyip, qalaliq turmis rawajlana basladi. Orta patshaliq da`wirinde ko`birek aniq bilimlerge talpiniwshiliq Egipet ilimin (tiykarinan, matematika ha`m meditsina tarawlarinda jan`a ashiliwlar) anag`urlim alg`a ilgeriletti. Sonin` menen bir qatarda a`debiyat («Senuxet haqqinda povest`» ha`m t.b.) ha`m ko`rkem o`nerde de realistlik bag`itlardin` rawajlaniwini o`z ko`rinishin tapti.

En` da`slep bul o`zgegerisler orta Misir jergilikli oraylar ko`rkem-o`nerinde jarqin su`wretleniwlerde payda bolg`an edi. Bul jerde ba`rinen de ko`birek nomarxlardin` tasli qoyimshiliqlarinda diywallardag`i rel`efler ha`m rospisler saqlanip qalg`an, bunda sheber ustalardin` do`retiwshilik izleniwleri ayqin sezilip turadi. Ko`rinish tematikasi boyinsha jaqin bolg`an bul qoyimshiliqlardag`i shig`armalardi salistiriw joli menen izertlegende, olardin` ko`z-qaraslarindag`i parqti ko`riwge boladi.

Bul orinda 14 nomnin` nomarxi Senbi qoyimshilig`inda diywalg`a su`wretlegen rel`efte sahradag`i an`shiliq su`wretlengen qiziqli ko`rinishi misal retinde keltireyik. Aldin`g`i su`wretleniwler siyaqli ko`rinish izbe-izligi (shep ta`repte an`shi, on` ta`repiinde jabayi an`lardin` qamawi) ha`m bir qatar haywanlardin` su`wreti A`yyemgi da`wir qag`iydasi boyinsha jayg`astirilgan, degen menen barliq su`wretlewlerde ku`shli realizm usilinda ko`rinishi jetkerip beriliwi menen ajiralip turadi. Ayqin o`zgesheligi an`lardin` jaylasiwinda bolip, olar ha`r qiyli orinlarda, sahranin` qumli to`beshiklerinde su`wretlengen. Senbi obrazi da haqiyqiy ko`rinishte jetkerip beriliwi menen o`zgeshelenedi, bunda ol an` izinen juwirip baratirip, shep ayag`ina su`yengen halda an`di diqqat penen nishanag`a alip atirg`an su`wrette berilgen. Su`wret ko`rinishinde Senbidin` boyi

joldasi menen birdey, kiyiniwleri de an`shi-a`sker kiyimlerine ta`n ko`riniste berilgen. 15 nomnin` nomarxi Txutixotep qoyimshilig`indag`i an` awlaw ko`rinisi aldinq`ilarg`a qarag`anda biraz o`zgesherék. Bunda u`stinde uzin kiyimi bar qartayg`an g`arri nomarx qamaw aldinda hasasina su`yenip, balalarinin` qalay an` awlap atirg`anin tamashalap turg`an ko`rinisi su`wretlengen. Buring`i usunday eskirgen syujetlerdin` jan`asha realistlik talqilaniwinda sa`wleleniwin biz basqa da waqiyalar ko`rinisinde ushiratamiz, a`sirese ha`r qiyli jumis babindag`i, yag`niy xudojniktin` adamlardi xaliq ishinen alip su`wretlewi azli-ko`pli realizm da`stu`rge tiykarlandi. Misali, Meirdag`i rel`efli su`wretlerde yamasa buring`i u`lgilerge uqsas bolmag`an jan`asha syujetler.

A`sirese, Orta Misir nomlar da`wirinde xudojnik haywanatlardi su`wretlewde u`lken jetiskenliklerge eristi, bul tarawda da olarda o`tmishtegi u`rp-a`detlerge ju`giniwshilik boldi. 16 nomnin` nomarxi Xnumxotep II qoyimshilig`indag`i diywalg`a su`wretlengen a`jayip rospis`lerde, onin` Nil boylarinin` tog`ayliqlari arasindag`i an` awlaw ko`rinisinde, uliwma ta`biyattin` jan`asha ko`riniste, yag`niy papiruslarg`a uship-qonip ju`rgen quslar, an`shi jabayi pishiqlar menen sa`wlelengen. Haywanatlar ta`biyat qoynin go`zzalliq a`lemi menen ziyetlep, janli ha`r tu`rli ko`riniste berilgen. Bul usildin` jan`alig`i sonda, bunda olardi ra`n`ba`ren` tu`rlerde jetkerip beriw sheberligi o`z orninda isletilgen bolip, bunda tek g`ana ren`lerdegi o`zgeshelikler (qoyiw qizg`ilt-sari, sarg`ish-sur ha`m t.b. ren`lerde) emes, al sonin` menen bir qatarda olardin` bir ren`nen basqa ren`ge do`nip su`wretleniwi engizilgen. Gu`mis ko`k ren`li baliq arqasindag`i qabirshaqlar onin` qursaqa ta`repine qaray qizg`ilt-aq ren`ge do`nedi, aspan ko`k ren`degi qutan jelkesi moyin ta`repine qaray sarg`ish-aq ren`ge do`nip o`zgergen. Rospis` su`wretler bir-birinen ren`lerdin` ku`shli sa`ykeslestirilip tan`laniwi ha`m o`z orninda ilayiqli paydalanilg`ani menen ajiralip turadi: jasil fondag`i akatsiyanin` na`zik japiraqlari menen jilwalanip, onin` shaqalarindag`i quslardin` ashiiq ren`degi pa`rleri, qizg`ilt-sari ren`degi o`pepektin` aq-qara qanatlari, sorokoput-julan - qaraqunoq, olatwg`anoqdin` basin ko`kshil-ku`l ren`de, al

qanatlarinin` gu`n`girt-qizil ren`de sheberlik penen su`wretleniwi ta`biyat qoynina o`zgeshe bir go`zzalliq inam etip turg`an siyaqli berilgen. A`sirese pishiqli su`wretlewdegi tan`lang`an ren`ler basqasha ajiralip turadi, bunda xudojnik sur ha`m gu`n`girt qizil boyawlar menen cari fondag`i ju`nles pishiqli ko`rkemlep bere alg`an. [II.39,123-133]

Orta Misir nomlardin` sheber ustalari ta`repinen do`retilgen estelikler u`lken tabislarg`a erisip, Orta patshaliq da`wirinde ko`rkem o`nerdin` gu`llenip rawajlaniwinda qaytalanbas o`zgeshe ma`deniyattin` du`rdanalari sipatinda joqari bahalandi. Turmis talaplarinan kelip shiqqan halda qollanilip atirg`an bul jan`asha bag`dar usillari keyin ala ko`rkem o`ner tarawinda ra`smiy tu`rde qabil etilip, patsha portretin do`retiwde o`z a`hmiyetin ko`rsetti. Fivali-faraonlar hu`kimetinin` bekkemlenip bariwi menen olardin` a`yyemgi da`wir esteliklerinde basi pu`tin eliklewshilik kemeye basladi. Bul jag`day b.e.sh. XX a`sir ortalarinda saray ustalarinin` do`retiwshilik iskerligin aldina jan`adan-jan`a waziypalardi ju`kledi.

Fivali-faraonlar ele de o`zlerinin` dan`qin shig`ariw maksetinde ken` ko`lemdegi shirkew qurilislarin baslaydi: olar o`zlerinin` ha`r tu`rli ko`riniste mu`sinlerin shirkew ishine ha`m sirtina qoydirg`an. Bunday statuyalar, ha`tte, ele tiri el basshisina estelik sipatinda qoyilip, bul jol menen olar xaliq ko`zinde ha`m seziminde o`zlerinin` qu`diretliligin ha`m o`zgeshelik sipatlarin ko`rsetiwge ha`reket qilg`an. U`lken ko`lemdegi bul statuya–esteliklerin endi basqasha pishinde beriliwi kerek boldi, bul bag`darda teren` izleniwler portrettin` orginallig`ina jaqin do`retpelelardi jaratiwg`a jol aship berdi. Ko`rkem o`nerdin` bul jo`nelisi en` a`jayip Misir mu`sinshilik portretleri bolg`an Senusert III ha`m Amenemxet III esteliklerinde o`z sa`wleleniwin tapqan (b.e.sh. XIX a`sir). O`tkir realizm usuli menen bul mu`sinlerdin` bet a`lpetinde qatalliq hu`kimshil ma`nide su`wretleniwinen, olardin` qaysar ha`m jigerli, al jiyi jag`daylarda jawizliq xa`m ta`kabbirliqtin` belgisin an`lawg`a boladi. Bul statuyalardin` da`stu`riy ha`reketsiz ko`rinisleri ju`z du`zilisinin` aniqlig`ina ja`ne de ko`birek saya salad.

Orta patshaliq da`wirinin` basindag`i patsha statuyalarina qarag`anda, bul jerde bet-a`lpetinin` du`zilisi pu`tkilley basqasha usilda berilgen. Ko`zlerdin` jaylasiwi bet ju`zinin` ba`rinde buring`iday tegis ha`m tuwri emes, ko`z uyasi ju`zge jarasip, teren` jaylasqan. Bet-a`lpeti jaqsi islengen, ha`tte onin` skeleti, muskullari, teri jiyriqlarina deyin bilinedi. Jaqtılıq ko`len`kesinin` do`niwi jan`a portret bag`darin jaratiwda u`lken a`hmiyetke iye bolg`an.

Faraon Senusert III basqarg`an da`wirge kelip, Misir ma`mleketinin` jag`dayi buring`i Fivali-faraonlar basqarg`an da`wirden a`dewir jaqsilandi. Olardin` nomarxlarg`a qarsi alip barg`an tinimsiz gu`resleri patsha hu`kimetinin` toliq bekkemleniwine alip keldi, bug`an basqa xaliqlar u`stinen erisilgen jen`isli urislar ha`m xaliq xojalig`inin` jaqsi rawajlaniwindag`i tabislar sebepshi boldi. Na`tiyjede aqsu`yekler a`ste-aqirin sarayg`a jaqinlasiwg`a ha`reket etedi, bunin` arqasında olar sarayda jaqsi ma`mleketlik ha`mellerdi iyelewge umtila baslaydi.

Eldegi o`zgerisler ko`rkem o`ner mekteplerinin` janlaniwina o`z ta`sirin tiygizdi. En` jaqsi su`wretshiler saray ustaxanalarında a`jayip isler a`melge asirila basladi. Jergilikli ko`rkem o`ner wa`killeri o`z do`retiwshiliginde saray su`wretshilerdin` da`stu`riy shig`armalarinan ulgi retinde paydalanip basladi ha`m o`zlestiriwge kirisedi.

Arxitektura tarawında da a`hmiyetli jan`alaniwlar ju`z berdi. Ekonomikaliq jag`daylardin` jaqsilaniwi jan`a qurilis islerin ku`sheytiwge mu`mkinshilik tuwg`izdi, ayriqsha orindi buring`iday piramidalar iyeledi. Patsha qoyimshiliqlarin ja`ne de ko`beywtiw na`tiyjesinde Xavarda Amenemxet III qoyimshilig`inin` ju`da` u`lken qurilisi a`melge asirildi. Bul piramida a`piwayi gerbishten qa`d ko`terip, ha`k plitalar menen qaplansa da, onin` o`zgeshelikleri og`ada ko`p. Misali, jerlew o`jiresi sari jiltir u`lken kvartsit tasinan oyip islengen. Piramidandin` qartalında marhum ushin islengen shirkew ayriqsha ko`zge tu`sedi. Antik da`wirde dan`qi shiqqan bul shirkew belgili filosof Geradottin` pikirinshe, A`yyemgi da`wir piramidalarina qarag`anda a`jayip go`zzalliqqa iye imarat boldi. Bul qurilis ko`plegen antik avtorlari ta`repinen Misirdin` en` suliw

du`rdanalari sipatinda ta`riyiplengen. Otkerilgen qazilmalar da bul ko`rkemlikti tastiyiqlaydi. shirkew 72000 kv.m. maydang`a iye bolip, inter`eri mu`sinler ha`m rel`efler menen bezelgen ko`p sanli zallar ha`m ibadatxanalar jaylasqan. Amenemxet III piramidasinin` shirkew bunday u`lken ko`lemde boliwi, patsha qoyimshilig`i binasi kompleksinin` ayirim bo`limlerindeki o`z-ara baylanistin` tu`p-tiykarinan o`zgeriliwine alip keledi ha`m faraong`a dep arnap saling`an shirkewdi uliwma ma`mleketlik siyiniw orayi sipatindag`i a`hmiyetin ayriqsha ko`rsetip berdi. Bug`an misal retinde, o`zgeshe xarakterge iye shirkew ishindeki mu`sinshilik ha`m jaqin jerde jaylasqan p`edestali menen birge esaplag`anda 18 m biyikliktegi sarg`ish-jiltir kvartsitten islengen eki og`ada biyik Amenemxet III statuyalarinan ko`riwge boladi. Qurilistin` bunday ko`rkem bezeliwi patsha hu`kimetinin` a`hmiyetinin` o`siwine say boldi. Shirkewdin` saliniw ko`rkem ag`imi onin` jarasiqli u`lkenligi, monolit taslardin` to`besin bastiriwg`a qolaylilig`i ha`m bir qatar monolitli su`tinler menen ko`rkem etip bezeliwde paydalaniw sheberligi o`zgeshe bir sa`n berip turadi. Su`tin dizbeleri qurilistin` tiykarg`i o`zgeshelilerinen bolip, imaratin` bezewinde a`hmiyetli rol` atqarg`an. Arxitektorlar su`tinlerdi aldinq`i da`wir ka`sipleslerine qarag`anda ken`irek qollandi. Bul o`zgeshelikke birinshi bolip orta Misir nomlari ta`repinen baslama saling`an edi. Ustalar nomarxlardin` tasli qoyimshiliqlarinin` u`lkenligine qaray su`tinlerden ken` ha`m ko`birek paydalanatug`in bolg`an. Bul jol menen u`sh neften ibarat bolg`an, ortadag`i nef basqalarına qarag`anda biyiklew qos su`tinler menen islengen portiklerdin`, u`sti bastirilg`an a`ywannin` jaqsi shig`iwina ha`m suliw zallardin` payda boliwina erisildi. Burin payda bolg`an su`tin formalari menen bir qatarda u`stin boylap vertikal o`tken nawalar (kannelirovannie stvoli), tuwri mu`yeshli abaklar menen tamamlang`an (protodorikaliq su`tinler), suliw bezelgen kapillerli su`tinler, na`zik ha`m ko`rkemlik penen rel`efli Xatar-quday hayal baslari su`wretlengen estelikler payda bola basladi. Keyin ala ko`p sandag`i ha`m ha`r tu`rli ko`rinistegi Orta patshaliq da`wiri faraonlari ushin qurilg`an su`tinli shirkewler o`zine ta`n belgilerine aylandi. Jan`a tiptegi shirkew

qurilisinda payda bolg`an pilonlardin`, yag`niy 2 minara ko`rinishinde arasinan tar o`tkel menen suliwlap islengen da`rwazalar u`lken o`zgeshelikke iye boldi. Shirkew aldinda 2 obelisk (tastan islengen to`rt qirli su`yir estelik) qoyilg`an bolip, joqarisi ashik ren`li ku`n nuri menen jilwalanip turatug`in mis metali menen bastirilg`an.

Orta patshaliq da`wirinin` puqaraliq arxitekturasi haqqinda tek g`ana Kaxundag`i Senusert III piramidasina jaqin jerde jaylasqan qalanin` arxeologiyaliq qazilmalar na`tiyjesinde biliv mu`mkinshiligi payda boldi. U`lken awir diywal qalani ekige ajiratip turg`an. Shig`is ta`repinde saray, aqsu`yeklerinin` u`yleri, skladlar, al batis ta`repinde o`nermentshilerdin` kishkene u`yleri tig`ilisip jaylasqan. Barliq imaratlar gerbishten saling`an. Saray ha`m aq su`yekler u`yleri tasli jaqlawlardan ibarat bolip, ag`ashtan yamasa tastan jasalg`an su`tinler, bezeklerge bay diywallar ha`m bo`rene yamasa gerbish penen bastirilg`an pa`tiklerge ra`n`-ba`ren` boyawlar menen respiler saling`an. Hasilzada adamnin` u`yi 41,4 x 59,4 ko`lemdegi maydandi iyelegen ha`m 70 ke shamalas menshik jaylari bolg`an. U`ydin` ortasinda 4 su`tinli zal bolip, olardin` a`tirapinda ishki o`jireler jaylasqan. Qalanin` batis ta`repindegi u`yler qorenish, nashar ahwaldag`i ilashiqlar, bir ha`wlide tig`ilista 4 xojaliqqa sa`ykeslep saling`an jaylar jaylasqan. Sa`l-pa`l ortag`a qaray qiya jaylasqan qala ko`shelerinde taslar menen qaplang`an salmalar o`tkerilgen.

Qala turmisinin` pa`t penen rawajlaniv Orta patshaliq da`wirinde a`meliy ustashiliqti joqari da`rejege ko`terdi. Bug`an tag`i bir sebebi basip aliwshiliq urislarinin` na`tiyjesinde jan`a jerler qolg`a kiritildi, hasilzadalardin` bayliqlari ha`m altinlari, pil su`yeklerinin` ha`m ag`ashtin` bahali tu`rleri ko`beydi.

Orta a`sir patshaliq da`wirinde ko`rkem o`ner tarawinda o`nermentler iskerligi na`tiyjesinde jan`a do`retpeler jaraldi. Buring`iday tastan jasalg`an buyimlar ko`p boldi: idislar, arqaw siyaqli gu`zeler, qurbanliq shaliw orinlari ha`m t.b. Jan`a a`diste islengen fayans buyimlar suliw boyawlardag`i gu`lli idislardi tayarlawda ko`binese ha`r tu`rli gammada ashik ko`k ha`m piruza ren`degi,

sonday-aq jiltir rospis`ten (podglazurniy) paydalanilg`an. Fayanstan islengen gippopotam statuetkalari ku`shli realistlik ta`sirlilikke iye boldi. Amenemxet III hasasi ju`da` ayriqsha suliw, ko`rkem zawiq beretug`in ha`r tu`rli ren`degi mayda shiyshe qiyiqshalardan islengen, oni kepslerew arqali patsha ati kelip shiqqan. Keyin ala metaldi qayta islew ken` rawajlandi. Jan`a formag`a ha`m sapag`a iye qoladan islengen idislar payda bola basladi. A`sirese jan`a usilda zern` qayta islew joli menen zergerler u`lken jetiskenliklerge eristi. Saqlanip qalg`an suliw sa`nli zerger buyimlar: diademalar, dizbe monshaqlar, asip qoyilatug`in a`sheko`yler (podveska), ju`zikler ha`m basqa da buyimlar (Da-shur ha`m t.b. orinlardan tabilg`an). Bul buyimlardin` isleniw na`zikligi, formalarinin` ha`r qiyiligi, sheber tan`lang`anlig`i, ha`r bir tag`inshaqqa bezewlardin` suliw ta`kilette berilgenligi menen ajiralip turadi. Ha`tteki, aldin`g`i kompozitsiyalar (a`sirese ra`smiy patsha kiyimlerindegi qaytalang`an ko`rkemlik) ju`da` ha`r qiyli bezewlerde islep shig`ilg`an bolip, ren`li taslar ha`m pastalardin` ken` qollaniliwi menen jarqirap ko`zge tu`sedi. Bul waqit bezewlerinde lotos (gu`lli o`simligi) xa`m papiruslardin`, sonday-aq rozetka nig`islarinan qollaniliwi ken` rawajlang`an.

Orta patshaliq da`wirine tiyisli bolg`an qoyimshiliqlardan tabilg`an ko`p mug`dardag`i ag`ashtan jasalg`an statuetkalar ha`m Misir xalqinin` ku`ndelikli turmisin su`wretlengen: bug`alar (o`gizler) menen jer su`riwshilerdin`, kemelerdegi eskekshiler yamasa baliq awlawshilar, qurallang`an a`skerler toparlari yamasa padalardi sanap atirg`an ha`meldardin` aldinan aydap baratirg`an xizmetkerler su`wretleniwi ha`m t.b. xaliq ko`rkem o`neri menen tikkeley baylanisli bolg`an. Bul a`piwayi statuetkalardin` ko`pshilik bo`leginde ka`siplik ko`rkem-o`nerinin` bezew usilinan sheber paydalaniw da`rejesi aytarliqtay bolmag`ani menen, olarda u`rdiske aylang`an usillar ha`m su`wretlew stilleri ta`kirarlang`an. Degen menen, bul ko`rinislerde ju`da` a`piwayi turmis haqiqatlig`ina tikkeley jaqin bolg`an na`ziklik ko`p.

Solay etip, Orta patshaliq da`wiri Misir ko`rkem o`nerinin` tariyxinda a`hmiyetli ha`m jemisli da`wir bolg`an. A`yyemgi patshaliq da`wiri miyraslarin

ta`kirarlaw ha`m do`retiwshilik joli menen qayta islew arqali ko`plegen jan`a do`retpeler payda boldi. Tiykarinan alg`anda, ortadag`i nef aziraq ko`terilip turg`an zaldin` u`sh nefli qurilisi, pilonlar, imaratlardin` sirtinda jaylasqan ju`da` u`lken statuyalar, marhum ushin qurilg`an shirkewdin` piramidag`a salistirg`anda u`lken etip saliniwi, mu`sinshilik ha`m su`wretshilik o`nerinde realistlik bag`dardin` o`siwinin` bir qatar esteliklerdi jaratiwda, a`sirese portretli statuyalarda ko`riniwi – Orta patshaliq da`wirindegi sheber o`nerpazlar Misir ko`rkem o`nerinin` g`a`ziynexanasin o`zlerinin` qosqan u`lesleri menen ja`ne de bayitti. [II.41,144-147]

JAN`A PATSHALIQTIN` BIRINSHI YaRIMINDAG`I KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. XVI – XV a`a`.).

Mu`lk ten`sizligi ha`m jamiyatin` qarama-qarsilig`i b.e.sh. XVIII a`sirde oraylasqan xu`kimdarliqtin` ha`lsizleniwine ha`m iri sotsialliq qozg`alislarg`a alip keledi. Misir ma`mleketi giksoslar ta`repinen basip aliniwi onin` ekonomikalig ha`m ma`deniy tu`skinlikke tu`siwine sebep boldi. Giksoslarg`a qarsi gu`resti Fiva qalasi b.e.sh. XVI a`sirde basqaradi ha`m ma`mleketti jan`adan birlestiredi. Bul gu`resti tamamlag`an ha`m Siriyag`a qarsi uristi baslag`an faraon Yaxmes I, XVIII faraonlar a`wladinin` tiykarin saliwshi patshasi boldi. Usi a`wladtin` xu`kimdarliq etiw waqiti Misir ma`mleketinin` en` qizig`arli ha`m a`hmiyetli da`wiri bolip esaplanadi ha`m Misir ma`deniyatinda ha`m ko`rkem o`nerinde tariyxta ko`zge tu`setugin aytarliqtay a`jayip ko`plegen do`retpeler qaldiradi. Misir ma`mleketi bul da`wirde bekkemlenedi ha`m arqa ta`repindegi shegara Efrat da`r`yasina shekem soziladi. Uris na`tiyjesinde Misir a`meldarlari bayip basladi. Sol sebepli kiyimler, tag`inshaq ha`m uy buyimlari bay bezele baslandi. Misirdin` Siriya ha`m Nubiya menen urisi na`tiyjesinde, Misir jeniske erisedi ha`m bayiwi sebepli ma`mlekette ken` ha`m iri qurilislardi baslap jiberedi. Tiykarg`i qurislilar Fiva qalasinda boladi. Bul o`zgerisler arxitekturanin` aldina jan`a waziypalarda qoyadi. Keskin o`zgerisler arxitekturada saltanatliq ha`m dekorativlikke alip keledi. Misir ma`deniyatinin` Siriya, Krit, Eki da`r`ya aralig`i xaliqlarinin` ko`rkem o`neri menen jaqinlasiw ko`z-qarasalarinin` ha`m ja`miyet turmisinin` o`zgeriwine alip keledi. Sol sebepli ko`rkem o`ner ha`m a`debiyatta ko`rkem formanin` jan`a sa`wlelendiriw realistlik usilari payda bola baslaydi.

XVIII a`wlad da`wirinin` ko`rkem o`nerinde Fiva qalasi u`lken rol` oynaydi. Bul jerde usi waqitqa tiyisli en` a`jayip ko`rkem o`ner shig`armalar ha`m du`n`ya ju`zine belgili bolg`an arxitektura estelikleri do`retiledi.

XVIII a`wlad da`wirinin` shirkew jobasi uzinsha to`rt mu`yesh formasinda bolg`an. Ko`binshe shirkew fasadi Nil ta`repke qaratilg`an etip qurilg`an. Shirkewdi Nil da`r`yasi menen eki ta`repinde sfinks mu`sinleri menen bezelgen

ken` jol baylanistirg`an. Shirkewge kiriw awizi pilon tu`rinde islengen, onin` sirtqi ta`repinde bayraqti ko`terip turg`an biyik bag`analar qoyilg`an. Pilon aldina 2 faraonnin` u`lken ko`lemde do`retilgen mu`sinleri turar edi. Pilonnan keyin su`tinler menen qorshalg`an ashiq sharbaq ha`m bir neshe imaratlardan ibarat bolg`an shirkew arxitekturasi jaylasqan. Shirkew arxitekturasina bir neshe su`tinli zallar, qudaydin` statuyalari qoyilg`an siyiniw xanasi, kitapxana ha`m t.b. imaratlar kirgen. Su`tinli zallardin orta o`tiw jolag`i, eki shet ta`repke qarag`anda biyik bolg`an ha`m onin` joqari bo`leginen ku`n nuri tusip turg`an. Bunday zal quriw jobasinan Jan`a patshaliq da`wirinde ken` qollang`an.

Usi sherkew jobasinda Jan`a patshalikqa tiyisli ha`m du`n`ya du`zine belgili bolg`an Amon qudayina bag`ishlanip saling`an Fivadag`i, Karnak ha`m Luksordag`i eki shirkewdi atap ketiwge boladi. Karnaktag`i Amon shirkewi ma`mleketinin` ra`smiy bas ha`m joqari siyiniw ibadatxanasi bolip esaplang`an. Misir faraolarinin` ba`ri Karnaktag`i shirkew imaratin ken`eytuge ha`m bay bezewge ha`reket etken. Shirkew diwallarina tariyxiiy jaqtan a`hmiyetli waqiyalar ha`m derekler, faraonlardin` atlari, uris sawashlari ha`m t.b. jazilg`an ha`m su`wretlengen. Sol sebepten bul arxitekturaliq kompleks Misir tariyxinin` tasta jazilg`an arxivi bolip esaplanadi. Ekinshi ta`repten Karnak arxitekturasi Misir ko`rkem o`nerin izertlewinde a`hmiyetli esteliklerdin biri. Bul jerde ma`mlekettin` qoli gu`l belgili ustalari ko`plegen su`wretlew shig`armalardi (a`sirese, mu`sinlerdi) do`retti.

Karnak shirkewi bir neshe a`sirler dawminda ha`r qiyli ustalar ta`repinen qurilg`ani sebepli XVIII a`wlad da`wirine kuramali arxitekturaliq ko`riniske iye bolg`an. Karnaktin` birinshi iri qurilisi b.e.sh. XVI a`sir faraon Tutmos I waqitina tuwra keledi ha`m arxitektor Ineni ta`repinen islenedi. Shirkew fasadi Nil da`r`yasi ta`repine qaratilg`an ha`m pilon tu`rinde qurilg`an. Onin` aldina biyikligi 23 m bolg`an eki obelisk ornatilg`an. Pilonnin` artqi ta`repinde enine ko`lemli su`tinli zal, onnan keyin kishi ko`lemde islengen pilon ha`m en` axirinda portikler penen qorshalg`an to`rt mu`yeshili sharbaq qurilg`an. Portik su`tinlerdin` arasinda

giddiman formada do`retilgen Tutmos I stutyalari qoyilg`an. Sharbaqtin` tubinde Orta patshaliqqa tiyisli a`yyemgi siyiniw xanasi jayg`astirilg`an. Stilistika jaqtan bul estelik garmoniyaliq tartipke iye. Bezewlerdin` jobag`a aniqlig`i ha`m shirkewdin` qatan bag`darina sa`ykesligi bul estelikti ayiriqsha xarakterleydi.

Da`wirdin` o`tiwi menen Karnak qurilisi keneengen ha`m ko`rinisi o`zgerip barg`an. Ko`plegen siyiniw xanalari, zallar, obeliskler shirbaqtin` ko`rinishin awirlastirip jeberdi ha`m aniq joba ko`rinishinen ayirdi.

Karnak shirkewine arxitekturaliq jaqinlig`in Amon qudayina bag`ishlang`an Luksor shirkewinde ko`riwge boladi. Bul arxitekturaliq kompleks faraon Amenxotep III da`wrinde qurilg`an ha`m en` a`hmiyetli Misir esteliklerinin` biri bolip esaplanadi. Shirkew jobasi aniqliq ha`m simmetriya menen ajiralip ayiriqsha ko`zge tu`sedi. Imarattin` to`rgi ta`repinde quday statuyalari qoyilg`an siyiniw xanasi jaylasqan. Shirkewdin` aldinq`i ta`repinde portikli u`lken sharbaq qurilg`an ha`m joba boyinsha tag`i bir ko`lemi jaqtan og`ada ken` orayliq siziq boyinsha su`tin dizbegi menen bezelgen sharbaq saliniw planlastirilg`an. Biraq Amenxotepe III da`wirinde tek g`ana orayliq biyikligi 20 m, 14 su`tin dizbesi qurilg`an. Su`tinlerdin` kapitelleri papirustin` ashilg`an gu`leri tu`rinde islengen.

Luksor shirkewinin` jobasi Jan`a patshaliq arxitekturasinin` rawajlaniwinda u`lken rol` oynag`an, sebebi usi imarat ko`rinishinde da`wirdin` qa`liplesken jan`a arxitekturaliq formasi o`zinin` toliq sa`wleleniw tapqan.

Luksordin` arxitektori Amenxotep qurg`an shirkewlerinde arxitekturaliq jan`aliqtan orayliq su`tin dizbesinen paydalanip baslag`an, usi usil keyingi da`wir arxitektruasinin` rawajlaniwina u`lken ta`sir etken.

Faraon Amenxotep III ta`repinen Luksordag`i otkerilgen qurilis jumislari na`tiyjesinde Fiva qalasinin` qubla jag`i Nil da`r`yasinin` shig`is ta`repi ha`m qarama-qarsi da`r`yanin` batisinda, Fiva qalasinin` arqasinda jaylasqan Amenxotep III bag`ishlanip saling`an shirkew imarati, sfinks alleya arqali qalanin` arxitektrualiq kompleksin tenlestiredi ha`m birlestiredi.

XVIII a`wlad da`wirinde arxitekturada faraonlarga`a bag`ishlanip qa`bir shirkewleri saling`an. Faraonlardi Fiva qalasinda jerlep baslag`an, olardin` qa`birleri Nil da`r`yanin` batis ta`repinde a`yyemgi qa`biristanda jaylasqan. Qa`birler ha`m shirkewler bolek etip qurilip baslag`an. Qa`birler bo`lek tawliqtin` ishinen oyip islengen bolsa, shirkewler tegislikte qurilg`an. Bunday arxitekturaliq jan`aliq arxitektor Ineni ta`repinen oylap tabilg`an ha`m engizilgen.

Qa`bir shirkewleri basqa shirkewler siyaqli bir joba tiykarinda qurilip baslag`an, olar massiv pilonli ha`m aldi ta`repi sfinks alleyasi menen bezelgen monumental imaratlarga`a aylang`an. Ko`lemi jaqtan ayiriqsha orinda turatug`in Amenxotep III bag`ishlanip qurilg`an shirkewdi atap ketiwge boladi (shirkewdin` sfink alleyasinan Sankt-Peterburgtag`i Niva da`r`yasinin` jag`asinda turg`an sfinksler alinip kelingan). Bul arxitekturaliq estelikten tek g`ana eki u`lken ko`lemde islengen ha`m pilon aldina jayg`asitirilg`an faraon statuyalari saqlanip qalg`an. Bul do`retpeler 21 m biyiklikke iye bolg`an ha`m keyingi da`wirde grekler ta`repinen Memnon kolossi (Memnon – greklerin` a`psanaviy qaxramani, Gomerdin` shig`armasinda – Azang`i ku`n nurinin` balasi, al Gesiodtin` jaziwi boyinsha – efioplardin` patshasi bolg`an) dep atalg`an.

Usi da`wirde qurilg`an qa`bir shirkewlerin` arasinda belgili hayal faraon Xatshepsutqa atap qurilg`an shirkewdi ayiriqsha oring`a qoyiwg`a boladi (b.e.sh. XVI a`sir). Bul arxitekturaliq kompleks XI a`wlad Mentuxotep faraonlarga`a atap qurilg`an shirkewler qatarina, Deir-El`-Baxri tawlik a`tirapina qurilg`an. Xatshepsut shirkewinin` sirtqi ko`rinisi Mentuxotep imaratina uksap ketedi, biraq ko`lemi jaqtan ha`m bay bezewleri menen alding`i da`wirlerde saling`an arxitekturadan ajiralip turadi. U`lken ko`lemde, ko`plegen statuyalar menen bezelgen Xatshepsut shirkewi u`sh birinin` u`stine biri jaylasqan tawliq terrasalarda qurilg`an. Onin` fasadlari su`tin dizbesi menen bezelgen ko`plegen zallari tawliqtin` ishinen oyip islengen. Protodorikaliq sistema tu`rininde do`retilgen su`tinler biyik tawliq foninda a`jayip ko`riniske iye bolg`an. Shirkewde 200 aslam statuyalar jaylastirilg`an. Sirtqi bay bezewlerine ishki ta`repi

de say keledi. Imarattin` edeni altin ha`m gu`mis plitalar menen qaplang`an, al qapilari bronza menen bezelgen. Shirkew arxitektori Senmut Misir ma`leketinin` belgili ha`m talantli ustalarinin` biri bolg`an.

Shirkewde ko`plegen sanda ornatilg`an Xatshepsut statuyalari (en` biyikleri 8 ha`m 5 m bolg`an), hayal-faraondi tu`rleshe etip sa`wlelendirgen. Bir ko`rnislerde mu`sinshiler Xatshepsutti taxta otirg`an faraon etip ko`rsetken, ekinshi do`retpelerde Osiris qudayi obrazinda, u`shinshi shig`armalarda sfinks tu`rinde. Xatshepsuttin` sirtqi ko`rinisi o`zgergeni menen bet-a`lpeti bir qiyli etip do`retilgen. To`menge qaray jinishkelew beti, mindal` formasinda ken` jayg`astirilg`an ko`zler, qirli murin, kishkantay awiz ha`m do`ngelek iyek – bul belgiler barliq statuyalarda aniq etip ko`rsetilgen. Biraq u`lken ko`lemde do`retilgen statuyalar uliwmalastirilip islengen, al kishi formada islengen shig`armalar jeke aniqliqqa iye bolg`an. Bas siyniw xanasinda ornatilg`an hayal-faraon Xatshepsuttin` 5 mu`sinleri ayiriqsha itibarg`a iye. Olar jaqari do`retiw sapalilig`i, xarakter, material ha`m texnikasi menen ajiralip turadi. Orayliq statuyasi hak tasinan islengen, al kalg`an 4 shig`armanin` bet-a`lpetleri ha`m qollari ashig` qizil (rozoviy) ren`ge boyalip, u`sti laklang`an. Ustalar obrazdin` jekkeligin ha`m na`zikligin aniq etip ko`rsetken. [II.17,44-48]

Jan`a patshaliq da`wirinde Fiva ko`rkem mektebi arxitektura ha`m mu`sinshilikte jetekshi orindi iyelegen. En` belgili ha`m bay shirkewler ha`m qa`birler Misir paytaxti Fivada qurilg`an.

XVIII a`wlad da`wiri ortalarinan baslap Fiva ko`rkem o`nerinde keskin jan`a o`zgerisler baslandi, o`zgerisler Tutmos I waqitinda payda bolip Amenxotep III da`wirinde joqari o`rlewine alip keldi. Tutmos IV ha`m Amenxotep III xu`kimdarliq da`wirlerinde Misir ma`mleketi gu`llenip bayig`an waqiti bolg`an. Ko`rkem o`nerde qatan fomalardin` ornina dekoratsiyaliq tiykarlar ha`m xa`dden tisqari bezewshilik kele baslaydi. Bunnan burin tegis etip islengen statuya deneleri, endi ko`plegen kiyimnin` jiyriq siziqlari, parik shashalardin` buyralari, saya ha`m jariq oyini menen janlanadi. Ko`rkem

o`nerdegi qorshap turg`an du`n`yani, adamnin` ha`reketin, denenin` ko`lemligin izleniwler na`tiyjesinde shig`armalardag`i do`retilgen obrazlar aniqliq ha`m realiqqa iye bola baslaydi. Usi o`zgerisler menen bir qatarda qag`iydag`a tiykarlaniw joq bolip ketpegen. Jan`a o`zgerisler ko`binshe jeke adamlardin` obrazlarin sa`wlendirowde ayqin ko`rinedi. Biraq faraon ha`m a`meldarlardi su`wretlegende ustalar burin`g`i qag`iyda usilinda shig`armalardi do`retken.

Fiva qalasinin` diywal rospisinin` bag`dari da uksas jol menen rawjlang`an. Fiva shirkewleri ha`m qa`birleri ko`plegen XVIII a`wlad da`wirine tiyisli rel`ef ha`m rospis`lerdi saqlap qalg`an. Faraonlardin` qa`birlerinde saqlanip qalg`an rel`ef ha`m rospis`ler ko`binshe diniy mazmunda, faraonnin` sawash jurisleri ha`m jenislerine arnalg`an bolip, ko`rkem o`ner qag`iyda tiykarinda sa`wlenedirilgen. Sol sebepli izertlewshiler ushin a`meldarlardin` qa`birleri ko`birek qizig`arliqti oyatadi. Ayriqsha orinda Xatshepsuttin` Deir-El`-Baxridegi shirkewin misal retinde aytip ketiwge boladi. Bul jerdegi rel`ef kompozitsiyalarda tariyxiy jaqtan u`lken a`hmiyetke iye A`yyemgi Punt ma`mleketine sho`lkemlestirilgen ekspeditsiya sa`wlelendirilgen.

Bul da`wirdin` ko`rkem o`nerine tag`i bir ta`n jan`alig`i Misir grafikasinin` payda boliwi: papirusqa jazilg`an «O`lilerdin kitabi» teksti arasinda ko`plegen grafika su`wretleri tabilg`an.

XVIII a`wlad da`wiri ko`rkem o`mermentshiliktin` gu`lleniw waqiti bolg`an. Bul o`ner tu`rine de barliq ko`rkem o`nerine siyaqli jan`a dekorativlik o`zgerisler ta`n bolg`an. Ko`p ren`li, bay nag`isli ha`r qiyli materialdan islengen inkrustatsiya shig`armalari ken`nen tarqaladi. Tik toqiw stanoktin` payda boliwi ha`r qiyli bay, ren`li osimlik nag`isli, gobelen texnikasinda islengen gezlemelerdin` payda boliwina alip keledi. Ko`rkem o`nermentshilik tarawinda ko`plegen ha`r qiyli formag`a (fayans ha`m altinnan islengen idislar, solardan lotos gu`li arasinda juzip jurgen baliqlar ko`rinisi) iye, ishine kosmetika salinatug`in kutishalar payda bolg`an.

EXNATON HA'M ONIN' DAWAMSHILARI DA'WIRI KO'RKEM O'NERI (b.e.sh. XV a'sirdin' aqiri – XIV a'sirdin' basi).

XVIII a'wladtin' qulawi Misir ma'deniyati tariyxinda og'ada ku'shli a'hmiyetke iye bolg'an da'wir bolip tabiladi. XVIII a'wlad patshalari alip barg'an basqinshiliq urislari na'tiyjesinde ha'meldarlar ha'm ruxaniylar og'ada bayip ketti, bul saray xizmetkerlerinin' ha'm ruxaniylardin' ta'sirinin' ku'sheyiwine ha'm patshag'a boysinbawshiliqqa alip keldi.

Qarama-qarsiliqlar b.e.sh. XIV a'sirdin' basina kelip faraon Amenxotep IV da'wirinde ashiq urisqa aylanip ketti. Bul faraon ruxaniylar ha'm saray aqsu'yekleri menen baylanisti u'zip baylarg'a qarsi bolg'an erkin puxaralarg'a (nemxu) su'yenip sotsialliq ha'm diniy reformalar (jan'aliqlar) engizdi. Bul reformalardi ju'da' qiyin siyasiy ha'm diniy kelispewshilik jag'daylarda o'tkenligi Misir tariyxina u'lken ta'sirin o'tkerdi. [II.23,118-123]

A'yyemgi qudaylarg'a siyiniwshi burin'gi ruxaniylardin' abiroyin tu'siriw maqsetinde ha'm patsha a'melin ku'sheytiriw maqsetinde Amenxotep IV jan'a diniy ta'limatti ja'riyaladi, bunda quday Aton dep ataliwshi quyash shen'beri jeke jalg'iz quday dep ja'riyalandi. Buring'gi qudaylardin' shirkewleri jawilip, olardin' su'wretleri joq qilip jiberildi, shirkewg'a tiyisli bayliqlar tartip alindi. Faraon Fivani ta'rk etip, o'zine orta Misirdan jan'a paytaxt qala qurdirdi, qalanin' orni ha'zirgi Amorna awili ornalasqan jerge tuwra keledi. Bul qalani «Axetaton» dep atadi, bul «Aton aspani» degen ma'nisti bildiredi. Amenxotep o'zinin' atin Exnaton - «Aton ruwxii» dep o'zgerledi. Amenxotep IV da'wirin izertlewshi alimlar «Amorn da'wiri» dep ataydi.

Exnaton o'zinin' siyasati, ma'mleket basqariwinda burin'gi u'rp-a'detlerdin' barlig'in joq qiliwg'a ha'reket etken. Ol, a'debiyat ha'm qudaydi qollawshi gimndi de xaliq tilinde jaziwdi buyiradi (bul da'wirge shekem eski kitap tilinen paydalang'an). Bunin' menen ol aldin'g'gi patshalar jolinan ju'rmeytug'inlig'in ko'rsetip beredi. Misirdag'gi din menen baylanisli bolg'an bul jan'a o'zgerisler ma'deniyatina da ta'sir o'tkizdi. Solay etip Exnaton da'wirinde jasalg'an estelikler

aldin`g`i da`wir esteliklerinen tu`pten pariqlanadi. Bul esteliklerde buring`i ila`hiylastirilg`an patsha obrazin ko`rsetip beriw shetke su`rilip – Exnaton bul esteliklerde o`zinin` ju`zindegi bar kemshilikleri menen ha`m kesel denesinin` formalari aniq su`wretlengen. Faraon menen onin` hayalinin` ko`rinisi rel`efte ju`da` o`zgeshe: olar a`yyemgi qag`iyda boyinsha iyinleri fas ko`riniste emes, al bir profil` pozada su`wretlengen.

Exnaton da`wiri ma`deniyatindag`i bunday o`zgerisler reformalar na`tiyjesi, Amon ha`m basqa qudaylarg`a siyiniwdi qadag`alap qoyiw ha`m engizilgen reformanin` real turmisina jaqinlig`i menen tig`iz baylanisli edi. Xudojnikler Atondi su`wretlew ushin jerge o`z o`nimdarliq nurlarin shaship turg`an quyashti su`wretlew menen sheklenetug`in edi. Patshanin` skul`pturasi, faraon hayali ha`m balalarinin` mu`sinin` jasawda ha`m rel`ef tu`siriwde de pu`tkilley jan`asha, buring`i quday obrazlarina uqsatpay, o`zgeshe su`wretlew kerek edi. Haqiyqatti ko`rsetiw basli orindi tutadi dep u`yretetug`in Exnaton ilimine tiykarlang`an bul jo`neliste adamlardi o`z ta`biyatina, naturag`a jaqin etip su`wretlew, jan`a obrazlar jaratiw boldi.

Biraq, bunday haqiyqatliqqa talpiniwdin` rawajlaniwi tek Etnaton iliminin` talabinan kelip shiqqan emes, bul ilimdi tariyxiy sebepler keltirip shig`arg`anlig`i aytiwimiz mu`mkin. Jan`a ma`deniyattin` tiykarlari Fiva ko`rkem o`nerinde qa`liplesip, bunda qorshag`an a`tirapti u`yreniw ha`m oni su`wretlewge qizig`iwshiliq rawajlaniwina sebep bolg`an. Amon da`wirinin` o`zgerisleri, jan`a siyasiy ko`z-qaraslardin` rawajlaniwi menen baylanista bolip yag`niy saray xizmetkerleri arasina erkin puxaralar kirip keliwinde ko`rinedi. Bul siyasiy puxaraliq xaliq o`zgerisleri XVIII a`wlad wa`killerinin` basqariwinda payda bolip, olar a`dep-ikramliq, haqiyqatliq ha`m t.b. ma`selelerge ko`birek itibar beretug`in edi. Solay etip Amon ma`deniyatinin` sa`wlelegen jan`a ko`z-qarasalari tariyxiy o`zgerisler ha`m ja`miyettin` aldin`g`i ku`shleri menen tig`iz baylanisli edi.

Bul da`wirdin` estelikleri tek forma jag`inan g`ana o`zgerip qalmadi, olardin` ma`nisleride keskin o`zgerip bard. Amon ma`deniyati tariyxinda Misir patshalari birinshi ma`rtebe ku`ndelikli turmista qanday bolsa sonday su`wretlendi. Diywalg`a oyilg`an rel`eferde patsha ko`shede – za`mberde otirip yamasa at arbalarda ketip baratirg`ani, sarayda awqatlanip otirg`anlig`i, yamasa shan`arag`i menen otirg`anlig`i, basip alg`an xaliqlaridan saliq alip atirg`an ko`rinisler su`wretlengen. Faraonlar o`z shan`arag`i arasinda olardin` mehir-muhabbatina bo`lengen halda su`wretleniw birinshi ma`rte edi. Amarna da`wirinen burin Misir ma`deniyati tariyxinda bul da`rejedegi bag`lar, u`yler, saraylar ha`m xram ko`rinisleri, ra`n`be-ra`n` su`wretler joq edi. [II.36,134-154]

Solay etip, Axetaton waqitinin` su`wretshileri barliq ko`rinislerdi, sonday aq qudayg`a siyiniw ko`rinislerinde, qayta islep shig`iw kerek edi, sebebi jan`a din engiziliwine baylanisli jan`a tiptegi xramlar qurilip ha`m quyashqa siyiniw ashiq aspanda sa`wleleniwi kerek edi. Bunin` ba`rine an`satliq penen erisilmedi. Jan`a esteliklerdi jasawshilar buring`i Fiva ustaxanalarinda ta`rbiyalang`an ha`m islegen su`wretshiler edi, olar a`wladtan a`wladqa miyras bolip kiyatirg`an usillar menen su`wretlep u`yrenen edi, sol sebepli endi bul xudojnikler ba`rin jan`adan ko`rkem o`ner usillari, mazmun ha`m maqsetlerin o`zlestiriwi kerek boldi. Sol ushinda olardin` birinshi do`retpeleri o`zinin` jan`a ko`rinis forma ha`m mazmuni menen ko`zge tu`sedi. Adamlardin` tu`rli mu`shelerinin` bir-birine say emesligi, keskin siziqlar, birewlerinin` qiysiqilig`i yamasa du`nkiyip shiqqanlig`i menen ajiralip turdi.

Olar Exnaton portretin soqqanda onin` sozimshaq ju`zine, kisilip qalg`an ko`zlerine, shig`in`ki iyeklerine, jin`ishke du`n`ki moynina, semiz qarnina, juwan bo`ksesine, jin`ishke tobiqlarina ko`p itibar qaratti, al hayali Nefertitidin` portretinde onin` ariq ju`zleri ha`m uzin moyinlarin su`wretlegen. Bunday aniqliq penen swu`retlew aldin`g`i da`wirlerge say emes edi, sonin` ushinda ayirim egiptologlar bunday esteliklerdi «karikaturalar» dep te atadi.

Biraq tez arada Axetaton ustalarinin` islerindeki bunday kemshilikler joq bolip, onin` ornina erkinlik ha`m isenim menen su`wretlengen do`retpeler rawajlana basladi. Endi a`sirler dawaminda qag`iyda usillar iskenjesinen azat bolg`an Misir su`wretshileri birinshi ma`rte haqiyqiy go`zzal estelikler jarata basladi, bul ma`deniyat estelikleri (du`rdanalari) elege shekem o`z go`zzallig`in jog`altpay a`lemdi tan` qaldiradi.

Axetaton da`wirinen bizge shekem jetip kelgen Exnaton ha`m onin` hayali Nefertiti baslarinin` portret skul`pturasi. Bul estelikler tap jani barday ko`z aldin`a gewdeleniwi menen o`zgeshelenedi. Bunda Exnaton o`z ideyasinin` durislig`ina ju`da` toliq isengen, jan-ta`ni menen oni a`melge asiriwg`a berilgen ma`mleket g`ayratkeri sipatinda sa`wlelengen. Nefertiti portreti go`zzalliqqa ju`da` bay. Oni asa suliw dep te bolmaydi, onin` murni sa`l batin`qi, qulaqlari u`lken, moyni ju`da` jin`ishke, biraq, bunin` barlig`i onin` haqiyqiy hayallarg`a ta`n na`zikligi aldinda hesh ko`zge ko`rinbey ketedi. Nefertiti mu`sinin` jaratqanda skul`ptor joqari professional sheberligi menen do`retken obrazda ayrim naq siziqlar arqali onin` ishki ha`m sirtqi o`zgesheligin ko`rsetip bere alg`anlag`inda ko`rinip turadi. Solay etip, grek klassikasinan min` jillar aldin tariyxta birinshi ma`rtebe mu`sinshilik portretlerde adamiyliqti toliq sa`wlelendirgen real ma`deniyat payda bolg`an edi.

Axetaton skul`ptura ustaxanalarin` izertlewde, alip barilg`an qaziw jumislari na`tiyjesinde olardin` islew usillari haqqinda ku`ta` bay materiallar tabilg`an. Ele tolig`i menen pitpegen mu`sinler ha`m adam ju`zinin` gips niqaplari barliq ustalardin` qay da`rejede ku`shli jumis alip barg`anin` ko`rsetip turadi. Bug`an Tutmes ustaxanasin` ha`m belgisiz sheber mu`sinshinin` do`retpelerin` aytip o`tsek boladi. Adamnin` niqabin` islewi bir neshe basqishta o`z ishine qamtip alg`an, olar qayta-qayta quyiw usili menen islep kerek emes mayda detallardan qutilip, Axetaton ma`deniyatinin` bizdi tan` qaldiratug`in biyik shin`ina jetisti. Tutmes ustaxanasinda tabilg`an Exnatonnin` toliq islep bolinbag`an bir neshe portreti bul skul`ptordin` ha`r etapta alip barg`an jumislarinin` go`zzal misali bolip tabiladi.

Bul portretlerde su`wretlengen faraon ju`zindegi qopalliq onsha sezilmeydi. Exnaton obrazi bul mu`sinshilikte a`piwayi ha`m haqiqiy janli bolip sa`wlelengen.

Ustaxana qazilmalari na`tiyjesinde qatip qalg`an usillardan azat bolg`an jan`a paytaxt ustalari tek portret janrinda g`ana emes, al u`lken statuyalarda da tabislarg`a eriskenligin ko`riwimizge boladi. Bug`an misal etip jalan`ash qizdin` mu`sin ko`rinisin alsaq boladi, bunda xudojnik u`lken sheberlik penen qizdin` go`zzalig`in toliq ko`rsetip bere alg`an. Ko`rkem o`ner shig`armalarin ele de haqiqatqa jaqin etip islew maqsetinde Axetaton ustalari birinshi ma`rtebe mu`sinlerdi jasawda ha`r tu`rli materiallardan paydalanadi. Mu`sinlerdin` ju`zi ha`m qollarin kristalli peschanik tasinan, sebebi olar ku`nge qizarg`an deneni aniq ko`rsetip bere alg`an, al aq kiyim menen oralg`an deneni ha`kten jasag`an. Buring`i bezew usillardan ustalar mu`sinlerdi boyaw ha`m ko`zdi inkrustatsiyalawda qollang`an.

Axetaton skul`pturalarindag`i kem-kemnen payda bolg`an ag`im o`zgerisleri keyingi da`wir Amorn qoyimshiliqlarindag`i rel`ef su`wretlerinde de ushirasadi, do`n`gelek mu`sinshilikte aytip o`tken ekspressiya, islew usilindag`i jumsaqliq ha`m ta`biyiyliqi rel`ef isleniwinde de ko`zge taslanadi.

Solay etip, o`mirde jan`a ko`z-qarastin` rawajlaniwi, Exnaton reformasi na`tiyjesinde buring`i qatip qalg`an usillar iskenjesinen azat bolg`an Axetaton su`wretshileri ko`rkem o`ner ma`deniyatinin` en` go`zzal ta`biyiy esteliklerin jaratti. Al jan`a paytaxt xramlarin quriwda arxitektorlardin` aldina qoyilg`an ma`seleleri pu`tkilley basqasha na`tiyjelerge alip keledi. Imaratlar buring`iday shig`istan batisqa qaratilg`an bolip saling`an, do`geregi diywal menen qorshalg`an, kiriw esigi machtali pilon ko`riniste qurilg`an. Biraq bul qurilislarda da bir qansha jan`aliqlar engizilgen, bular diniy ma`resimler ashiq aspan astinda alip bariw tiyis bolg`an xana, dinge baylanisli ha`m sonday aq, pu`tkil qalanin` tez arada qurip pitkeriliwi kerek bolg`ani menen baylanisli edi. Aton shirkewleri asig`is turde gerbishten saling`an bolip, sol sebepli monumentalliq ha`m

ko`rkemlik jaqtan to`men bolg`an. Sutinler tek pilonlarg`a aldindag`i pavil`ong`a qurilg`an edi. Pilonlar menen esapsiz qurbanliq keltiretug`in orinlar menen toltirilg`an u`lken ashik ha`wlierdin` birinin` izinen biri gezeklesiwi, shirkewlerge qurg`aq ha`m zeriktiriwshi bir qiyililiq rux beredi. [II.42,43-54]

Axetaton saraylarinin` qay da`rejede o`zgeshelikke iye, ta`n bolg`anlig`in aytip o`tiw qiyin, sebebi aldindag`i da`wir saraylari derlik saqlanip qalmag`an. Misirdin` ja`miyetlik arxitekturası haqqında biraz tu`sinik aliw mu`mkin bolg`anlig`i ushin Amorn saraylari u`lken qizig`iwshiliq oyatadi. Bul saraylar gerbishten qurilip, tek u`stinleri ha`m qapinin` do`geregi tasta qurilg`an. Bas saray eki boleкке bo`lingen, birinshi bo`lim jeke xanalar, onda o`zleri jasaytug`in bo`lmeler bolg`an, ekinshi bo`limde de is boyinsha xanalar ha`m ma`resimler ushin zallar bolg`an. Bul eki bo`lim u`sti jabiq jol arqali bir-biri menen tutasip turg`an. Saraydin` eki bo`liminde de kiretug`in bas esik arqa ta`repten qoyilg`an. Is alip barilatug`in bo`limge kiriw esiklerinin` bezeliwi biraz aniq emes tek kirgennen keyin u`lken ha`wli bolg`annan keyin diywal boylap mu`sinler qoyilg`anlig`i aniqlang`an. Qubla diywali is alip barilitug`in saraydin` aldi bolg`an, ortasında su`tinler menen bezelgen pavil`on bolg`an, al fasadtin` eki ta`repinde panduslar jaylasqan. Saraydi quriw ushin sutinlerdin` ko`plegen tu`rinen paydalang`an. Pavil`onnin` artında u`stinli zal bolip, onnan u`sh pandus arqali ishki ha`wlige ha`m arjag`ında jaylasqan xanalarg`a barilatug`in edi. Is alip barilatug`in sarayda bir neshe xanalar faraon onin` shan`arag`i ha`m saray ha`meldarlari dem aliw ushin ajiratilg`an edi. Bul xanalarda qala sirtindag`i saray bo`lmeleri ciyaqli ha`wizli ishki bag`lar a`tirapında qurilip, olar a`jayip gu`llerdin` nag`islari menen ha`m saray turmisinan aling`an syujetler menen bezetilgen edi. Gey bir saray bo`limlerinin` diywallari fayanstan jasalg`an o`simlik su`wretleri menen bezelgen. Qala sirtindag`i ayirim saraylarda ha`wizli u`lken bag`lar bolip, olarda tu`rli haywanlar bag`ilg`an.

Axetaton qazilmalari bizdi ha`meldarlardin` jaylari menen de tanistiradi. Olar gerbishten sog`ilg`an bolip, u`stinlerdin` asti ha`m qapi do`geregi tasta bolg`an.

Bunday u`yler do`geregı 70 x 55 m. bolıp diywal menen qaplang`an ha`wlinin` ortasında bolg`an. Diywalda eki kirer qapısı bolg`an: birinshisi u`y iyesi ushin, al ekinshisi xızmetkerlerge arnalg`an. Jaydin` ko`lemi 22 x 25 bolg`an. Onin` on` qaptalında oraylıq xana ha`m eki-u`sh qabıllawxanalari bolg`an. Jaydin` iyeleri jasaytug`in bo`leginde u`y iyeginin` uyqılaytug`in, juwinatug`in, hayallar jasaytug`in ha`m zat saqlaytug`in xanalari bolg`an. Ha`mme xana terezeleri bastırma-pa`tik astında bolg`anlig`i ushin oraylıq xana ha`mmesinen biyik etip qurılğ`an. Diywallar ha`m edenler su`wretler menen bezelgen. Jaydin` a`tirapında ha`wliler, qudıq, ha`wiz qaptalında otırg`ishlari bar bag` jaylasqan edi.

To`mengi qatlam bolg`an xalıq turg`inlarinin` u`yleri ha`meldarlar u`ylerinen razmerinin` kishiligi menen g`ana emes, al olarda ha`wiz ha`m besedka joqlig`i menen ajiralıp turg`an. Bul u`yler qoyımshılıqqa alıp baratug`in joldin` boyına ayırıqsha awıl bolıp qurılğ`an ha`m awıl sırttan diywal menen qorshalg`an, onin` ken`ligi 69 x 69,6 m. bolıp onin` ishinde bir-birine jaqınlastırıp 74 uy qurılğ`an, 5 ko`shege ajratılğ`an. Ha`r bir u`yde kishkene ha`wli, uyqılaytug`in, uliwma xana ha`m asxana bolg`an.

Faraonnin` o`liminen keyin onin` izbasari ha`m ku`yew balası ele ju`da` jas bolg`an Tutanxamon ha`meldarlar ha`m ruxaniylar menen qayta kelisimge keldi. Ma`mleket ishindegi ta`rtipsizlik, sırtqi siyasat islerindegi kelispewshiliklerinin` kelip shig`iwin Amon basshilig`indag`i buring`i qudaylardin` qa`ha`ri kelgenligin` sebep qılıp ko`rsetip ha`meldar ha`m ruwxaniylar buring`i ta`rtipti qayta ornatti. Biraq Exnaton ustalari ta`repinen islep shig`ilg`an ha`m qollang`an jan`aliqlardi` tolig`i menen joq qılıp jiberiw mu`mkin emes edi. Amorna ma`deniyati Exnaton izbasarlarinin` da`wiri menen sheklenip qalg`an joq, XIX a`wlad da`wiri ma`deniyatinin` qa`liplesiwine o`z ta`sirin o`tkizdi ha`m belgili orin tutti.

JAN`A PATSHALIQTIN` EKINSHI YaRIMINDAG`I KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. 14 - 2 a`sirler)

XIX faraonlardin` a`wlad basshilig`i Misir ma`mleketi ushin jan`a siyasiy ha`m ekonomikalig` ko`terinkilik jillari boldi. Seti I ha`m Ramses II lerdin sawash jurisleri na`tiyjesinde Aziya jerlerin qaytarip aliwina, xettler menen sha`rtname du`ziwine, Nubiya ma`mleketinin` u`stinen hu`kimranlig`inin` ku`shewine alip keldi.

Urislar na`tiyjesinde ko`plegen qullar ha`m bayliqlar kele basladi, bunin barlig`i qurilis jumislarinin` ken`eywine alip keldi. Biraq ma`mleket ishinde tinishliq saqlanip turg`anday bolg`anlig`ina qaramastan, ishki narazliqlar, faraonnin` a`meldarlar ha`m ruwxaniylar menen kelispewshilikleri jan`a tu`s aldi. Misali, Ramses II ja`ne ku`sheye baslag`an Fiva ruwxaniylari menen baylanisti ashigtan ashig u`zbesten, olardi ku`shsizlendiriwge ha`reket etken. Misir paytaxti sipatinda Fiva qalasi ornin saqlag`an halda, Amon shirkewlerin ken`eytiriw menen birge ha`m a`wlad qa`birlerin Fivada qaldirg`ani menen, Ramses II atababalari qalasi bolg`an Tanisti (Per-Ramses – Ramses u`yi dep atalg`an) derlik paytaxt qalasina aylandirdi. Bul qalanin` ko`teriliwine sebep, onin` a`skeriy - strategiyaliq ta`repien, Siriyaq`a jaqin jaylasqanlig`inan kelip shiqqan. [II.7,234-245]

Da`slep XIX a`wlad ko`rkem o`nerinin` jetekshi rolin Fiva qalasi atqarg`an, bug`an sebep Fivanin` paytaxti bolg`anlig`i ha`m bul jerde a`yyemgi waqitan baslap ma`mleketin` birinshi ha`m aldind`g`i orindag`i ko`rkem mektep bar edi. Sol sebepli bul jerde u`lken qurilis alip bariliwi ha`m ta`biyg`iy edi.

XIX a`wlad da`wirinin` basinda, Fiva ma`deniyati Amarna waqitinan aldind`g`i Fiva ma`deniyati da`stu`rine qaytiwg`a meyillig`i menen xarakterlenedi. XIX a`wlad patshalari o`z aldilarina ma`mleket ishinde orayliq basqariwdi jolq`a qoyiwdi ha`m ma`mleketler araliq ornin asiriwdi maqset qilip qoydi. Bul siyasatti a`melge siriw ushin faraonlar Misir ekonomikasın rawajlandiriwg`a ha`m a`skeriy kushinin` bekemleniwine qaratilg`an ha`reketler qatarında o`z paytaxtin`,

saraylarin, qudaylarg`a arnap saling`an shirkewlerdi jaqsilaw ha`m ja`nede shirayli etip quriwina itibar awdarg`an.

XIX a`wlad waqtindag`i shirkew qurilisinda, XVIII a`wlad da`wirine tiyisli shirkew imarat tipi ulgi retinde qabil etilgen, en` tiykarg`i tip ulgisi retinde Luksordag`i Amenxotep III shirkewin misal etip ko`riwge boladi. Biraq jan`a shirkew arxitekturasina ko`p jan`aliqlar kirgizilgen.

Fiva qurilisinin` bas imarati ta`biy Karnakdag`i Amon shirkewi edi, bul imaratti ken`eytiw maqseti eki siyasiy tiykardi go`zlegen: Amon qudiretin ko`rsetiwi ha`m sonin` menen ruwxaniylardi qaniqtiriwi qatarinda jan`a faraonlar a`wladi kushin ko`rsetiwi kerek bolg`an. Solay etip Karnak qurilisinda faraon ha`m ruwxaniylar ma`pdar bolg`an. Sol sebepli bas shirkewden eki ta`repleme alip barilg`an jumislardin` qay da`rejede u`lkenligin tu`siniw mu`mkin. Qublada Mut shirkewine alip baratug`in jolda, 2 jan`a pilon qurilisi ha`m batista Amenxotep III pilonlarinin` aldinda jan`a u`lken gipostil` salina basladi.

XIX a`wlad shirkew arxitekturasinin` belgili esteligi Karnak qurilisi tiykarinda, u`lken masshtabtag`i jumis alip bariwina talpiniwlar, jan`a arxitekturadan aldin` qurilg`an imaratlardan, ko`lemi jaqtan ha`m bay bezewleri menen ozip ketiwine ha`reket etkenligin ko`riwge boladi. Bunnan buring`i waqitta pilonlar, su`tinler, u`lken monolit mu`sinler bunshelli u`lken o`lshemlerde jasalmag`an, elege shekem shirkew bezewleri bul da`rejede bay bolmag`an. Du`n`ya ju`zi boyinsha en` u`lken su`tinli zal bolip esaplang`an Karnaktag`i gipostil`din` ken`ligi 103 m ha`m uzunlig`i 52 m. Imaratta 144 su`tin ornatilg`an, olardan 12 su`tin orta o`tiw jolinda, biyikligi 19,25 m bolip, ashilg`an papirus gu`lleri formasindag`i kapiteller menen bezegen, kapitellerdin` u`lkenligi sonshelli, 5 adamnin` qushag`i jetpeydi. Gipostil` aldinda qurilg`an jan`a pilon, usi ku`nge shekem qurilg`an barliq pilonlardan o`tip tusti: uzunlig`i 156 m, onin` aldinda turg`an bag`analardin` biyikligi 40 m bolg`an. Bul gipostil`din` ustalari Iupa ha`m Xatia bolg`an.

Ramses II da`wirinde arxitektor Bekenxonsu ta`repinen, Luksorda Fivanin` ekinshi Amon shirkewinin` aldina qurilg`an, a`tirapi 74 su`tin menen qorshalg`an, jan`a sharbaqli pilon da`jeterli da`rejede u`lken bolg`an.

Dar`yanin` batis ta`repinde jaylasqan sherkew imaratlari monumental ko`lemligi menen ajiralip turadi. Olar arasinda Ramesseum dep atalg`an, Ramses II shirkewin (arxitektor Penra) atap ketiwge boladi, onin` birinshi sharbag`inda patshanin`, ko`lemi jaqtan u`lken mu`sini ornatilg`an (salmag`i 1000 tonna, biyikligi - 20 m).

Shirkew bezewinin` tiykarg`i printsiplerin XIX a`wlad ustalari ta`repinen aldinq`i jumis ta`jiriybesinen aling`an, olardi qayta islep shiqqan ha`m rawajlandirg`an. Qurilista su`tin rolin rawajlandiriw protsessinde, u`lgi retinde keyingi da`wirlerde gipostil`din` orta o`tiw jollarında qollang`an, ashilg`an papirus gulleri formasindag`i su`tinler ha`m qaptal o`tiw jollari ushin buwat etip oralgan ha`m eli ashilmag`an papirus g`unshalar u`lgisinde jaratqan. Bul gipostil` u`lgileri Nil boylarinin` tog`ayliqlarin ko`z aldimizg`a keltiredi, ol jerdegi gullegen papirus shaqalari u`stinen ashilip u`lgirmegenleri ko`rinip turadi. Gipostil` qurilisinin` bunday talqiniw, sherkew qudaylar uyi degen a`yyemgi tu`sinikke mas keledi, bul jerde – quyash qudayi, Misir rawayatlarina ko`re da`r`ya boyinlarında o`setug`in lotos gu`linen tuwilg`an. Qanatli quyash aylanasi (disk) a`dette pilon esigi ustinde ornatilg`an.

Imarati bezewindegi saltanatlig`i, onin` awirlasip ketiwine alip keldi: u`stindegi bastirmanin` awirlig`inan, su`tinlerdi ja`nede juwaniraq jasawina alip keldi ha`m olardin` ju`da` ko`p qoyiliwi na`tiyjesinde rel`efler ha`m tekstler tek diywalg`a g`ana emes, al su`denlerge de jazilip baslag`an.

Shirkew arxitekturasin bezegen mu`sinsilik o`nerinin` waziypalari derlik o`zgergeni joq. Aldinq`i da`wirdegidey pilonlar ha`m su`tinler aldında, ha`m su`tinler aralig`ina patshalardin` u`lken ko`lemde do`retilgen mu`sinleri qoyilg`an. Biraq XIX a`wlad mu`sinsilik ag`iminin` tiykarin bil shig`armalar

belgilemeydi. Onin` o`zgesheli rawajlaniw jolin, shirkew ha`m qa`birlerdin` ishinde qoyilg`an mu`sinler aniq etip ko`rsetedi.

Basta mu`sinlerde aniq Amarna da`wirinen buring`i ko`rkem esteliklik tiykarlarina qaytiwi sezildi. Exnaton ko`rkem o`nerin «eres`» dep ta`n alg`an a`meldar ha`m ruwxaniylar, o`zlerinin` mu`sin su`wretlerin saltanatli tu`rde ha`m bay etip bezelgenin qa`legen. Mayda detal` ja`rdeminde, to`gilip turg`an kiyim siziqdari, parikler, nur ha`m sayanin` keskin oyini ja`ne payda boldi. Obrazdin` sirtqi ko`rinis bezewine qizig`iw asira artip barg`an sayin, XVIII a`wlad da`wiri aqirindag`i mu`sinnin` izleniwleri ha`m Amarna ma`deniyatinda joqari shoqqilarg`a ko`terilgen eriskenlikler jog`alip bardı.

Mu`sinshilik o`nerinin` o`zgeriwi menen buring`i usildag`i do`retpeler menen bir qatarda, Faraon ha`m onin` hayalin su`wretlewinde jan`a, ja`miyetlik ko`rinisler payda bola baslaydi. Turin muzeyinde saqlanip atirg`an Ramses II statuyasi, Misir saray ko`rkem o`neri aldina qoyilg`an tiykarg`i waziypalarin birin orinlaw barasinda – kushli hu`kimdar obrazlarin jasaw jolinda jan`a usillar ja`rdeminde islep shiqqan. Bul shig`armada buring`i waqitqa tiyisli ha`dden ziyat bo`rttirip ko`rsetilgen bulshiq etler ha`m tuwri, bu`gilmeytug`in moyin ha`m hesh bir ma`nisiz alding`a, uzaqlarg`a qaratilg`an ko`zlerdi ko`rmeymiz. Faraon ku`ndelikli kiyimde, ayaqlarında jen`il ayaq kiyimi menen su`wretlewi burin`gi ko`rkem o`nerde a`detiy hal bolmag`an. Kiyim taqlamlari astinan sezilip turg`an faraon denesi, fizikaliq jaqtan aniq kushli a`sker gewdesin ko`rsetip beredi. Remses II nin` bet-a`lpeti, burkit qus formasindag`i murini faraonnin` o`zgeshe ko`rinisin aniq su`wretlep bergen. Remses II ko`rinisi ko`terinkilik ruwxta sa`wlelengenine qaramastan, onnan taralip atirg`an kush «Amon-Ra perzenti» sipatında uliwma su`wretlengeninde emes, haqiqiy sezgirlik real, jerli Misir hu`kimdarin obrazin ko`rsetip bere alg`anında. Bul ta`sirdi ku`sheytiw maqsetinde mu`sinshi shig`armada do`retken obrazdin sirtqi ko`rinisinde sa`l iyilgen basti ha`m diqqat menen to`menge tigilip qarap atirg`an ko`zlerdi sa`wlelendirgen. Bul ta`rizde ma`mleket a`meldarlardi joqari biyiklikke ornatilg`an taxt ustinde otirip

yaki shet el elshilerin qabil etip atirg`an Remses II ko`rnisi do`retilgen. Faraonnin` bunday su`wretlegen obrazi Amarna ma`deniyati ta`sirinde jan`a usilardin` ja`rdeminde a`melge asqan.

XIX a`wlad mu`sinshiliginde Amarna printsiplerinin` sa`wleleniwi joqarida ko`rsetilgen siyasiy sharayat menen baylanisli. Jan`a a`wlad faraonlari tek g`ana alding`i kanon-qag`iyda ulgidegi statuya tiykarlari menen sheklenip qala almas edi, a`meldar ha`m ruwxaniyeler ta`repinen jenilgen Exnatondi Amon perzenti sipatinda qabil etiw ha`m ko`rkem o`nerde jan`a usillardan paydalaniw, xaliq ko`z aldinda faraon hu`kimranlig`inin` o`zgermewshiligini ha`m bekkemlegini ko`rsetken.

XVIII a`wlad da`stu`rlerine tiykarlang`an halda rel`ef syujetleri ko`binshe siyiniw mazmunda, konservativ ha`m qag`iydag`a boysing`anin` saqlanip qalg`an esteliklerde baqlaw mu`mkin. Biraq bunday esteliklerde ha`m bir qansha ko`rkem jan`aliqlar sezilerdi - faraon ju`zindegi portret ha`m dene du`zilisindegi aniqliqlar. Misali, Karnaktag`i Seti I shirkewinin` rel`ef kompozitsiyasi ha`m ayriqsha Fiva ustalari ta`repinen jasalg`an Abistosdag`i rel`ef shig`armalari. Saray turmisi mazmunindag`i shirkew rel`eflerindegi jan`aliqlar ko`pshilik, bular mu`sinlerindegi siyaqli sebeplerge tiykarlang`an. Seti I ha`m Ramses II shirkewlerdin` pilonlarina ha`m sirtqi diywalarina u`lken rel`efli sawash ju`rislerine bag`ishlarg`an ko`rgizbeli-jilnama kompozitsiyalardi jaylastirg`an. Bul su`wretlerde a`skeriy ma`sla`ha`tlar, sawashta toqtaw jaylari, qorg`anlardi basip aliw, srajeniya, u`lken oljalar menen jeniske erisken faraonnin` qaytqani saltanatli ha`r qiyli syujet ta`repinen bay kompozitsiyalarda sa`wlelendirilgen. Kompozitsiyanin` bas orininda faraonnin` a`tirapinda ilahiy bu`rkit uship jurgeni ko`rsetilgen, ol faraondi urista qorg`ag`an ha`m jen`iske erisiwine alip kelgen. Shirkewlerde yaki Misir saraylarinda, Nubiya awillari ko`rinisinde yamasa Siriyanin` archa (xvoynie) ormanlarinin` ko`rinislerinde ta`biyatti - sa`wlelendiriw, ayirim jeke individual a`skerlerdin` xarakteristikasin ha`m etnikaliq tiplerin ko`rsetiw ayriqsha diqqatka itibar bolg`an, bul Amarna ma`deniyatinin`

ko'rkem miyrasi retinde jan'a do'retpelerde saqlanip qalg'an. Bunin' barlig'i saqlanip o'zgermey qalg'an sha'rtli qag'iyda da'sturlerin buziwg'a ilayiq bolmag'an. [II.18,56-67]

XIX a'wlad rel'efi ha'm qabir su'wretlerinde amarnnan alding'i da'stu'rlerge qaytiw aniq ko'rinip tur, biraq onda realistlik o'zgerislerdi de seziwge boladi (terinin' real ren'in, sayanin' aniq ko'rinisin).

XIX a'wlad da'wirinin' baslarinda qa'bir rospislerdin' arasinda janli ha'm figuralardi o'zgeshe talqilag'an janr saxnalari ushrasadi. Biraq keyingi waqitta Fiva qa'birlerinin' su'wretlerinde realistlik usillar kemeyip basladi, ornina qatip qalg'an, jansiz qag'iyda shablonlar u'stinligi ornatildi. Faraon sarayi ma'mleketinin' arqa ta'repi Per-Ramseske ko'shiwi na'tiyjesinde, Fivada ruxaniylerdin' qa'birleri ko'beyip ketti, olarda o'lgenlerdin' turmisiin sa'wlelendiriwshi ko'rinislerinde tek diniy saxnalar menen sheklengen. Turmis syujetlerinin' azayiwi hesh qanday jan'aliq jaratiwg'a umtilmasliq na'tiyjesi edi. Ruhaniylar ishki du'zim nizamlarin saqlag'an halda ko'rkem o'ner shig'armalarda da'stu'rler menen sheklenip olardi terenlestirip, sin'diriwge ha'reket etken. Olar diniy ko'z-qarasinin' durislig'ina shubhalaniw mu'mkinshiligin ha'm joq qiliwg'a mu'mkinshilik jaratqan. Amon qudayina xizmet etken bas ruwxaniydin' qa'bir diywalina bitilgen jaziwda skeptitsizm menen jazilg'an so'zlerin («Arfist qosig'i») misal etip ko'riwimizge boladi. «A'yyemgi qoyimshiliqlarda bul qosiq'lardi esittim. Olar ne haqqinda, turmisti jirlag'anda, qa'birlerdi az hu'rmetlegende? Axir bul jer, onda dushpan joq, bizin' a'wladlarimiz a'yyemgi zamanlardan onda ma'ngi uyqig'a ketedi, ele million jillar dawaminda turadilar. Jer ustinde o'tkerilgen waqit bul qisqasha tus!»

XIX a'wlad da'wirine tiyisli, Fiva nekropol'din' tawlig'inda basqa xaliqtan bo'lek jasag'an ustalardin' jaratqan qabir rospis' su'wretleri ayrisha orninda ajralip turadi. Bul jabiq ja'ma'a' bolip, bir neshe katlamg'a bo'lingen, a'piwayi ustadan baslap su'wretshilerdin' baslig'ina shekem o'z ishinde qamtig'an. Ja'ma'a' jabiq boliwina sebep, islegen jumislari, olardin' usillari sirliqta saqlaniw

sha`rt bolg`an. A`keden balag`a o`ner sirlari o`tken, sol sebepli bul ja`ma`a` diniy tuwisqanliq tiykarinda bolg`an. So`zsiz bul ja`ma`a` ustalarinin` do`retiwshiligi Jan`a patshaliq da`wirinin` ko`rkem o`nerinde jan`a qirlarinin` qa`liplesiwinde u`lken rol` atqarg`an. Exnaton ta`repinen jan`a paytaxtqa alip ketilgen bul ustalar ko`plegen a`jayip amarn qa`birlerdin` rospis`lerin do`retken.

Fiva qalasina qaytip barg`aninan son bul ustalar jan`asha izlep tapqan usillarin o`z do`retiwshiliginde dawam etip rawajlandirg`an. Solay etip usi ustalar ta`repinen su`wretlengen rospis`lerde Amarna ko`rkem o`ner da`stu`rlerinin` ta`sirin ko`riwge boladi, a`sirese, o`zlerine atap islegen qa`bir rospis`lerinde individualliq do`retiwshiliginin` tiykarlari aniq ko`rinip tur.

Amarn ko`rkem o`nerinin` a`hmiyeti tek tiykar`i amarn kompozitsiyalardi do`retiwinde emes, al uliwma real du`n`yani ha`m tiri adamlardi su`wretlewinde, jan`a temalardi ha`m usillardi qorqpastan isleniwlerinde. Bul qa`bir rospisler ha`r qiyli janr epizodlarga, o`zgeshe tiptegi bet-a`lpetlerge toli.

Solay etip XIX a`wlad birinshi yarimi Fiva ko`rkem o`nerinin` ishinde bir neshe ko`rkem bag`darlar bolg`an. A`lbette, ma`mlekettin` basqa waliyatlarinda da do`retilgen estelikler ko`rkem ag`im ta`repinen bir qiyli bolmag`an.

Ramses II nin` alip barg`an qurilis islerinin` izleri pu`tin Misirda saqlanip qalg`an. Usi da`wirge tiyisli, Fivadan sirtta qurilg`an shirkewlerdin` arasinda birinshiler qatarinda, pu`tinley jar tasta oyip islengen Abu-Simbel (to`mengi Nubiya) arxitekturasi, Misir ma`deniyatinin` belgili esteliklerinin` biri dep atap ketiw mu`mkin. Ramses II o`z ata-babasi siyaqli Nubiyada basqa da shirkewlerdi qurg`an, biraq Abu Simbel shirkew faraonlar ta`repinen qurilg`an barliq shirkewlerden o`tip tu`sedi.

Shirkew bezewlerin jasawda itibar bir maqsetke qaratilg`an – barliq ko`rkem mu`mkinshilerdi Ramses II nin` qu`dretin ko`rsetiwge. Shirkewdin` ken`lik masshtabinan tartip, onin` bezeliwi tematikasina shekem barlig`i bir ideya menen suwg`arilg`an. En` basli bolsa shirkew fasadi bolg`an. Ol pilonnin` alding`i diywali formasinda qurilg`an, ken`ligi 40 m, biykligi 30 m bolg`an. Alding`i

ta`repinde to`rt giddiman Ramses II ge arnap saling`an mu`sinler ornatilg`an. Tastan oyip islengen 20 m ba`lentlikke iye bul giddiman shig`armalar Memnong`a arnap islengen statuyalardan ha`m biyik bolg`an, mu`sinler uzaqtan Nil da`r`yasinda ju`zip baratqan kemedegi adamlarg`a ko`rinip turg`an ha`m faraonnin` sheksiz qu`dretine derek bolip, umitilmas ta`sirli iz qaldirg`an. Shirkew strukturasinda Ramses obrazi a`hmiyetli orindi iyeleydi: kiriw awizi u`stinde tasta oyilip ieroglif tiykarinda Ramsestin` ati jazilg`an, shirkewdin` birinshi jayinda bastirmani giddiman faraon statuyalar (biyikligi 10 m) menen su`tinler ko`terip tur, zal diywallari Ramsestin` jenislerin su`wretlegen ha`m keyingi shirkew zalinda qudaylarg`a bag`ishlanip saling`an statuyalar (Amon, Ptax ha`m Ra-Goraxte qudaylar) qatarinda Ramsestin` mu`sini orin tapqan. [II.21,189-198]

Abu-Simbel rel`efleri ha`m mu`sinleri Fivaliq ustalar ta`repinen do`retilgen. Buni olardin` ayirim rel`eflerin` to`mengi ta`repine jazilg`an atlarinan ha`m Abu-Simbel shirkewinin` Fiva ustashilig`inina ta`n ag`im o`zgesheligine uqsaslig`inan biliwge boladi. Fiva qalasi burinnan baslap o`z ustalarin Nubiya shirkewlerin quriwg`a ha`m bezewge jibergen, sol sebepli fivaliq ustalar Abu-Simbel shirkewide bezegen.

Fiva ustalari Ramses II ha`m onin` atasi ta`repinen ma`leketin barliq qurilis ha`m bezew jumislarina ken` tartilg`an. Fiva arxitektura ustasi Mai Geliopolede shirkew, basqa fivaliq usta Amenemint Memfistegi Ptaxa shirkewin qurg`an. Fiva mu`sinshileri ta`repinen Abidosdag`i Seti I xraminin` rel`efi do`retilgen. Ma`mleketinin` arqa ko`rkem mektepleri, ayriqsha Memfis ha`m Tanisa qalalari, XVIII a`wlad da`wirine qarag`anda o`z ha`reketlerin keneytip baslag`an.

Ramses II Tanisti derlik paytaxt qalasina aylandirdi, jan`a qalanin` Ramses uyi waziypasinan kelip jedel qurilislari keltirip shig`arg`an. Tanistin` eski shirkewlerin` qayta jo`nlew ha`m jan`a shirkewlerdi quriw ushin ko`plegen tas plitalar, su`tinler, mu`sinler tez waqit aralig`inda kerek bolg`an, biraq barlig`in jan`adan qisqa waqit ishinde tayarlaw mu`mkin emes edi. Sol sebepli taza qurilis material menen bir qatarda faraon jarlig`i tiykarinda Tanis ha`m arqa Misir

nekropol`lerden aling`an eski imarat bo`lekleri keltirilgen ha`m jan`a qurilista olardan paydalang`an. «Remeses uyi»nin` ko`rinisi tez ku`nlerde sonsheli o`zgergen, onin` shirayi ha`m baylig`i haqqinda qosiqlar jazilg`an: «Bul go`zzal walayat, og`an uqsasi basqa joq ha`m Fivada uqsas, oni Ra qudayi jaratqan. Paytaxt, jasaw ushin ju`da` jag`imli, dalalari ha`r qiyli jemislerge toli ha`m (ol ta`miyinlenedi) awqat menen ha`r ku`ni. Onin` hawizlari baliqqa toli, ko`lleri bolsa quslarg`a. Dalalari ko`m-ko`k otlar, o`simlikleri yarim qulash. Bag`da miyweleri bal siyaqli, ambarlari da`nge toli, olar aspang`a deyin jetedi». Ramses II da`wirindegi Tanis arxitekturasin pu`tinley tiklew mu`mkin emes. Sebebi sol da`wirde qurilg`an imaratlar Ramses II nin` eski arxitekturalardi buzdirdig`ani siyaqli, onnan keyingi a`wladlari da imaratlardi buzip joqqa shig`arg`an. Biraq Tanis shirkewlerdin` o`zine ta`nligi olardag`i u`lken ken`lik masshtablarg`a ha`m bay monumentalliqqa umtiliw bolg`anlig`in` aniqlaw mu`mkin.

Basli shirkewdin` maydani uzinlig`i 250 m ha`m eni 80 m ibarat bolg`an. Birinshi pilon aldinda 13,5 biyikliktegi 2 obelisk, ekinshisinin` aldin`da da 2 obelisk bolip, olardin` ha`r birinin` biyikligi 18 m. Ekinshi pilonin` artqi ta`repiндеgi sharbaq qara bazal`tli plitalar menen to`selgen, bul jerde 4 obelisk jayg`astirilg`an, ekewinin` biyikligi 14,5 m, al ekewinin` biyikligi 17 m ge shamalas ha`m bir qatar a`jayip iri mu`sinler, sonin` ishinde Ramses II nin` 4 – 8 m biyiklikke iye statuyalalari qum tastan jasalg`an. Gipostil` (su`tinli zal) de ortadag`i nef basqalarinan biyigirek bolip, barliq o`tiw jollarında jaylasqan su`tinler pal`ma ko`rinishindegi kapitel`ler ha`m biyikligi menen g`ana ajiralip turdi (11 m ha`m 7 m).

«Ramses u`yi» mu`sinshiligi Fiva esteliginen ajiralip turdi. Olardin` barlig`ina da giddiman jansiz denenin` juwan qollari ha`m ayaqlarinin` su`wretleniwinde salmaqli sa`ykeslikler ta`n bolip, u`lken tegis tabanlar ha`m pa`njeler; muskullar sezilerli da`rejede sha`rtli jag`dayg`a baylanisli ko`rsetilgen; statuyanin` bet-a`lpeti ken` ha`m tegis, qayta islew berilmegen ha`m solg`in ko`rsetilgen. Jumistin` turpayi islengenligi, bul garmoniyali estelikti jaratiwdag`i

uliwma uqipsizliqtan derek beredi. Statuya basindag`i u`lken quyashli shen`berler oni o`z awirlig`i menen basip turdi, mu`sinlik toparlardin` kompozitsiyaliq jaratiw izbe-izligi ju`da` eskirgen usilda berilgen. Biraq bul shig`armalardin` barlig`ininda da jaratiliwi, isleniw u`lgisi ha`m uliwma mazmuni jag`inan uqsasliq bar, olarda Fiva esteligine ta`n bolg`an joqarg`i sheberlik sezilmeydi. Olardin` arasindag`i parqlar anag`urlim u`lken bolip, bul jerde obrazlar jaratiwdag`i tiykarg`i ideya da basqasha, uliwma ha`m o`zine ta`n belgileri de toliq ashilmag`an.

Bunday ko`rkem usildi Memfistegi XVIII dinastiya da`wirindegi esteliklerden an`lawg`a boladi, olardi salistira otirip, Per-Ramses mu`sinshiliktin` bag`darin ug`iwg`a boladi. Memfis ha`m Tanis ustalarinin` realistlik izleniwleri a`lleqashan o`tmishte qalg`an. Ma`mlekette giksoslardin` u`stemshiligi, a`sirese arqa ta`repinde ju`da` qiyin keshti. Bul basqinshilardin` bureng`i paytaxti - Tanis, olardi quwip shig`ariwda qiyralisqa ushiradi ha`m ko`p waqitqa deyin oni qayta tiklew ushin mu`mkinshilik bolmadi. Fiva basqarg`an waqitta Memfis jag`dayi ekonomikalik jaqtan da, siyasiy jaqtan da alg`a ilgerilemedi, onnan keyin de bul qala tiykarinan a`yyemgi diniy oray sipatinda tanildi. Fiva ruwxaniylari Misirdin` u`sh basli qalalarinin` siyasiy a`hmiyetindegi parqin ayriqsha ko`rsetip, o`z ta`riyplerinde bilay jirlyaydi: «Geliopol`de qudaydin` hu`kimin esitedi, Memfiste onin` buyrig`in jazip aladi, al oni orinlaw ushin Fivag`a jiberedi». Sol waqitta Fiva dininde «qudaylar patshasi» Amonnin` o`tkir jawingerlik qilishi menen qurallang`an basip aliwshiliq urislardin` qa`wenderine - siyiniwshiliq en jaydi, a`debiyat ha`m ko`rkem o`nerde turmisti ayqin su`wretlew ta`n bolip, al Memfis diniy-filosofiyaliq ta`liymatlarinda bolsa, tek onin` u`stirtin ko`z-qaras baqlawshiliq sipatindag`i ta`replerine itibar qaratilg`an bolsa, Memfis ko`rkem o`nerinde asira ta`riyplew jo`nelisi ken` rawajlandi. Ha`tte Fivada payda bolg`an jan`a usillar da Memfis qala ustalarinin` sana-sezimine kesh jetip bardı, onin` u`stine estelikler jan`a ko`rinistegi belgilerine qaramastan, obrazlardi bureng`iday ha`reketsizlik ha`m biyma`ni etip jaratti. Bir neshe o`zgerisler Amarna ta`repinen kirgizildi ha`m usi tiykarında jan`alaniwlar ju`z berdi. Xoremxeb ha`m Sakkara

qoyimshilig`indag`i rel`efli do`retpeleri (sonin` ishinde tutqing`a aling`an negrler rel`efli do`retpeleri), Amarna ustalari ta`repinen do`retilip, Memfis ko`rkem o`nerinde o`shpes iz qaldirdi, Fiva ha`m Amarnada payda bolg`an realistlik u`lgilerge qizig`iwshiliq oyandi, buni joqlaw aytiwshilardi su`wretlegen belgili rel`efli do`retpeler toplaminan ko`riwge boladi.

Solay bolsa da, Memfis ko`rkem o`nerinin` tiykarg`i printsiplerine bul realistlik bag`dar o`z ta`sirin ko`rsetpedi. Olardin` aldinda Tanis shirkewlerinin` bezew ma`selesi turg`anda g`ana esteliklerde Memfis ushin ta`n bolg`an aniq bir obrazg`a umtiliwshiliq, ayqinliq joqlig`i seziledi. Per-Ramses mu`sinshilig`in do`retken ustalar eldin` qu`diretli hu`kimdarlarinin` obrazlarin jaratiwda sol da`wir ustalarinin` mu`sinshilik do`retiwshiligine ta`n bolg`an belgilerdi qaytaladi. Giddiman ha`reketsiz denesinin` ulg`aytip ko`rsetiliwi, bet a`lpetindegi - biypa`rwaliq, jeke individualliq belgilerdin` joqlig`in bul shig`armalarda ko`riwmizge boladi. Ramses II hu`kimetinin` bekkemligin ulig`law ideyasin ju`zege shig`ariwda, olar ulli piramidalar esteliklerin do`retken qurilisshi o`nerpazlarg`a ju`zlendi, biraq olardan tek g`ana sirtqi ko`rinisine ta`n sipatlardi o`zlestiredi, bul arqali Per-Ramses mu`sinshilig`in do`retiwde eskirgen salt-da`stu`rlerge ju`ginip, og`an hesh qanday haqiyqiy ta`sir qaldirarliq ku`sh bag`ishlay almadi.

Jan`a patshaliq da`wirinin` aqirina qaray (b.e.sh. XIII a`sirdin` ekinshi yarimi – XI a`sirdin` basi) eldin` uliwma jag`dayina baylanisli Misir ko`rkem o`nerinin` rawajlaniwinda sezilerli alg`a ilgerilewshilik ju`z bermedi. Uzaq dawam etken urislar qul iyelewshi aqsu`yeklerdin` paydasina sheshilip, xaliq qatlaminin` gedeyleniwine ha`m Misir ekonomikasinin` ha`lsirewine alip keldi. Ma`mlekettin` ishki jag`dayi awir bir waqitta eldin` sirtqi jag`dayi da qiyinlasti, Xett ma`mleketin` qiyratqan qa`wimler birlespesi, Misirg`a tiyisli Aziya jerlerin basip alip, Misir ma`mleketinin` shegarasina jaqinlasip keldi. Liviyalilar ta`repinen de topilislar ku`sheyedi. Ramses II nin` balasi bul jawlap aliwshilar «ten`iz xaliqlari» ha`m liviyalilardin` u`lken hu`jimin qaytarip taslawg`a, olar u`stinen sheshiwshi gu`res

ju`rgiziwi kerek boldi. Aqsu`yeklerdin` sheksiz o`z-ara urislari, qullardin` ko`terilisleri ma`mlekettin` qulawina ha`m dinastiyanin` o`zgeriwine alip keldi. Degen menen, Misirdi qaytadan biriktirgen XX dinastiyanin` faraonlari bul qisqa mu`ddetli tabislar menen olardin` buring`i iyelik etken sirt el jerlerin tolig`i menen boysindiriwg`a erise almadi. Misir o`zinin` ishki jag`dayin bekkemley almadi, sol sebepli sirtqi qa`wipke qarsi turiwg`a ku`sh tabalmadi. Aziya jerlerinin` qoldan shig`ip ketkeni ha`m Nubiyadan ko`p sanli qullardin` keliwinin` toqtap qaliwi na`tiyjesinde, elde puqara xaliqti eziw keskin ku`sheyedi. Bul nomlar menen ku`sheygen gu`reste faraonlar ruwxaniyelerdin` ja`rdemine su`yendi ha`m sol sebepli shirkewlerge ko`plegen jerlerin, qullarin ha`m bayliqlarin inam etti. Nom aqsu`yeklerinin` ha`m shirkew ruwxaniyelerinin` ma`pleri jaqin bolg`anliqtan, Fivadag`i hu`kimet Amon qudayinin` bas ruwxaniyinin` qolinda qaladi ha`m bul hu`kimet atag`i miyrasliqa aylanadi. Shama menen 1050 jili Misir ekige – arqa nomarxlar basshilig`inda Tanis ha`m qubla Fiva paytaxti bolip bo`linedi.

Bul tariyxiy jag`day ko`rkem o`nerdin` rawajlaniwin bu`lginshilikke alip keldi. XX dinastiyanin` ekinshi faraoni Ramses III o`lgennen keyin iri qurilislari toqtap qaladi. Bul waqitqa kelip Karnaktag`i Xonsu shirkewi ha`m Fiva shig`isindag`i Medinet-Abudegi u`lken ko`lemdegi marhum ushin sarayli shirkew qurilip bolg`an edi. Shirkewdegi rel`efli diywal su`wretlerinde jabayi bug`alardi awlaw ko`rinislerinde ayqin Amarna realizm miyraslarin toliq aship beriw ha`reketlerine umtiliwshiliq a`hmiyetli orin tutadi. Keyin ala ko`p jillarg`a deyin hesh qanday iri qurilis isleri bolmadi. Ha`tteki, patsha qoyimshiliqlari da ko`lemi jag`inan kishireyip bardu. Fiva ko`rkem o`nerinde ruwxaniylik hu`kim su`riwin asira ta`riyplewshilik ku`sheydi ha`m sol sebepli idealizatsiya tiykarlari basim bolip keldi. Qoyimshiliqlardag`i diywal rospisler su`wretlerinde diniy tematikag`a iye ko`rinisler hu`kim su`rdi. Eldin` ekonomikasinin` ha`lsirewi su`wretshilerdin` jag`dayinin` to`menlewine alip keldi: nekropol` ustalari bosap qalg`an g`a`ziyneden o`zlerine tiyisli qarjilardin` berilmewine naraziliq bildirip, bir qansha ko`terilisler sho`lkemlestiredi. Nekropol` isshileri o`zlerinin` tirishiligine kerek

bolg`an qa`rejetlerin patsha qoyimshiliqlaridan tonawshiliq joli menen qazip aliw`a ma`jbu`r boladi. A`ste-aqirin su`wretshi ustaxanalarinin` xizmetkerleri de kemeyip, esteliklerdin` de ko`rkem da`rejesi to`menley baslaydi. Endi tek gedir-budir a`ytewir na`shesiz islengen statuyalar, diywallarda shirmatilip saling`an kereksiz rospisler g`ana ushirasadi.

SON`G`I DA`WIR KO`RKEM O`NERI (b.e.sh. XI a`sir – 332 j)

Jan`a patshaliq da`wirinin` faraonlari alip barg`an urislar qul iyellewshilerdi ha`m faraonlardi bayliq penen ta`miyinlegen, biraq uliwma Misirdi ha`lsizlendirgen, ma`mleketin o`n`diris ku`shlerinin` rawajlaniwina tosqinliq etken. B.e.sh. birinshi min` jilliq dawaminda qul iyellewshi klasslar menen eksluatatsiyalawshilar ortasinda keskin gu`res boliwi menen xarakterlenedi. B.e.sh. XI a`sirden baslap Misir ma`mleketi o`zinin` ku`shin jog`altip, bir neshe patshaliqlarg`a bo`linedi, waqit o`tiwi menen kushli emes ha`m waqitinsa bir ma`mleketke birlesiw basqishlari menen dawam etken.

B.e.sh. XI a`sir dawaminda ha`m X a`sirdin` yarimina shekem arqa Misirdi XXI a`wlad faraonlari basqardi, olar o`z ma`mleket paytaxtin Tanis qalasinda saqlap qalip, Fivanin` Amon qudayinina xazmet etken ha`m ma`mleketin` tu`slik ta`repi basqarg`an ruwxaniyeler menen ag`ainshilikte bolg`an. B.e.sh. X a`sir ortalarina kelip Misir Liviya a`wladi (XXII) qol astinda birlestirildi. B.e.sh. VIII a`sir aqirinda Misir Nubiya patshasi Pianxi ta`repi basip alindi. Misir qol astinan azat bolg`an Nubiya Jan`a patshaliqtin` son`g`i da`wirinde kushli ma`mleketke aylandi ha`m onin` ma`deniyati Misir ko`rkem o`nerinin` ta`siri na`tiyjesinde payda boldi. Biraq Misirda efioplardin` hu`kimranlig`i onsha ko`pge sozilmadi, sebebi onnan ku`shli Assuriya basip aliw qa`wipin tuwdirg`an edi. B.e.sh. VII a`sir basinda Aldin`g`i Aziyani birlestirgen assuriyalilar b.e.sh. 671 jil Misirdi da boysindirdi. Assuriyag`a qarsi gu`reste, batis Del`ta xu`kimdarlari grek qalalari, Lidiya ha`m Kishi Aziya menen awqam du`zip birgelikte, assuriyalilardi quwg`ing`a ushiratip, o`z hu`kimdarlig`i astinda barliq Misirdi birlestirdi ha`m XXVI awlad patshalari bolip, Sais qalasin o`z paytaxti etti. [II.43,124-145]

B.e.sh. XI – VIII a`sirlerdegi Misir su`wretlew o`neri elege shekem u`yrenilmegen, sebebi sol da`wir estelikleri ju`da` az sanda saqlanip qalg`an. Ma`mleketliktin` uzaq waqit dawam etiken idariwi u`lken qurilislardin` toqtiap qaliwina sebep bolg`an. Arxitektura qurilislari tek waqitsha ma`mleketin` birigip

bekkemleniw da`wirlerine tuwri keledi. Liviya faraoni Sheshonk ha`m efiop faraoni Taxarka da`wirlerinde Karnakta qosimsha u`lken qurilis jumislari islengen. U`lken portikli ha`m biyikligi 43.5 m, keyingi 113 m ha`m u`lkenligi 15 m keletug`in pilonli sharbaq saling`an. Sharbaqtin` orta o`tiw joli monumental papirus gu`linin` ashiq formasinda islengen kapiteli su`tin dizbesi menen bezelgen. Ko`lemi jaqtan iri masshtabqa iye bul Karnak estelikleri Misir arxitekturasina hesh qanday jan`aliq o`zgeshelik bere almadi.

B.e.sh. XI – VIII a`cirlerde Fiva ha`m Tanis qalalari ma`deniy oray waziypasin atqarg`an. Ra`smiy Fiva ko`rkem o`neri Jan`a patshaliqtin` son`g`i da`wirine tiyisli bag`dardin tiykarlarin o`z shig`armalarinda dawam etken ha`m jan`liq ta`repinen Misir ko`rkem o`nerine hesh qanday a`hmiyetli na`rse qosa almadi.

Ko`rkemlik ha`m na`zik o`zgeshelikti qol o`ner shig`armalarda ko`riwimizge boladi. Misali, zerger buyimlari, ren`li teriden applikatsiya texnikasinda islengen Istemxeb malikasinin` katafalki, su`yekke oyilip islengen buyimlar. Taniste keyingi jillari ju`rgizilgen qaziwlar ha`m izleniwler na`tiyjesinde, bul jerde o`nermentshiliktin` gu`llep dawam etkeni belgili bolg`an. Altin ha`m gu`misten islengen patshalardin` tabitlari, portretli niqaplari, ju`zikler, inkrustatsiyalang`an bilezikler, lotos tu`rde islengen moyin ha`m ko`kirek tag`inshaqlar qol o`nerinin` joqari basqishlarga shikkaninan derek beredi.

B.e.sh. XI – IX a`sirler mu`sinshilik ustalari o`z shig`armalarinda ko`birek sirtqi bezew tiykari usilinda do`retken. Bug`an kimbat tas statuya ornina ken` qollanip baslag`an bronza statuetkalari misal bola aladi. Oyip nag`islang`an ha`m altin instruktsiya menen qaplang`an bunday ko`rkem o`ner shig`armalari, ayirim waqitlari joqari sipatli orinlaniwi menen ko`zge tusedi. Misali, Liviya hayal patshasi Karomamiydin` statuetkasi.

Efiop a`wladinin` hu`kimdarlig`i da`wirinde Fiva ko`rkem o`nerinde bir qansha jan`aliqlar payda boldi. Bugingi ku`nge shekem jetip kelgen faraon Taxarka portreti (portretlerdin` biri Ermitaj muzeyinde saqlanbaqta) ha`m

Efiopiya malikalarinin` mu`sinleri (Pushkin atindag`i su`wretlew o`ner muzeyi) sog`an ayqin dalil bola aladi. Bul shig`armalar da`stu`riy ko`rinish tiykarinda do`retilgenine qaramastan, ayqin janli etnikaliq portret o`zgesheliklari menen ko`zge tu`sedi.

Realistik portret jeke puxara adamlardi su`wretlegende qayta u`lken terenlike iye bola baslaydi. Misali, Taxarka da`wiri, Fiva qalasinin` xakimi Montuemxettin` statuyasin atasag boladi. Bul shig`armada usta u`lken itibar menen bet-a`lpetin, ondag`i qartayg`an adamnin` jiyriqlarin ko`rsetiwge umtiladi.

Montuemxet Misirdin` awir da`wirinde jasag`an. Ol jasag`an waqitta Misir Assuriya ta`repinen basip aling`an ha`m Fiva qalasi qiyratilg`an edi. Montuemxet tiykarg`i shirkewlerde qayta tiklew jumislarin alip barg`an. Misir ma`mleketinde ko`p waqittan berli shet el patshalarinin` xu`kimdarlig`i ha`m onnan ku`shli dushpanlar ta`repinen basip aliniw qa`wipi bolg`ani sebepli Montuemxetke uqsag`an adamlar ma`mleketin` ullilig`in eske alg`an halda o`z do`retiwshiliginde sa`wlelendiriwge ha`reket etken. Fivada Montuemxettin` do`retken qa`bir rospis`lerinde A`yyemgi patshaliqtin` ko`rkem o`nerinin` joqari shin`lig`in ko`rsetiwge ha`reket etken. [II.3,12-23]

Ko`rkem o`nerde ma`mleketinin` tariyxin mu`ltiksizlendriw tiykarlari keyingi jillari, Assuriyani jengen ha`m ma`mleketi g`a`rezsizlike eristirgen saiz faraoni Psamtika I da`wirinde ku`sheyip barg`an. Saiz da`wirinde Misir tariyxinda gu`lleniw ju`z berdi. Ma`mleket birleskennen keyin jer suwg`ariw sistemasinin` ta`rtiplestiriw mu`mkinshiligi payda boldi. Saiz faraonlari u`lken itibardi sawda ha`m o`nermentshilikti rawajlandiriwg`a qaratti. Misir buyimlarinin` ko`pshilik mug`dari sirt ellerge shig`a basladi.

Keskin keneyip ko`beygen qurilis jumislar jan`a Saiz paytaxtinda baslandi, ol jerde Saiz - Neyt bas hayal qudayina bag`ishlanip u`lken shirkew qurildi. Bul qurilmalar saqlanbag`an, biraq Gerodottin` shig`armasinda Neyt shirkewinin` palma turdegi su`tin dizbeleri ha`m kolossal formadag`i faraonlar statuyasi tuwrali jaqsi baha berip jazg`an. Bul imarattin masshtabin saqlanip qalg`an 25 m

biyiklikte ha`m 300 tonna awirliqta pu`tin granit tasinan islengen naos bo`leginen biliwge boladi.

Sais da`wirine tiysli belgili insanlarinin` qa`birleri Misirdin` ha`r tu`rli rayonlarinda saqlang`an. Fiva a`meldarlardin` qa`birleri tawdin` o`zinen oyip islengen ha`m bir neshe imaratlardan ibarat bolg`an. Onin` ishinde su`tinli u`lken zallar da bolg`an. Qa`birdin` sirtqi ta`repiinde gerbishten qurilg`an ha`m ren`li su`wret penen bezelgen diwal menen qorshalg`an pilonli sharbaq islengen.

Do`n`gelek mu`sinshilik ha`m rel`eflerde de arxaik belgiler payda boldi. Ayirim rel`ef shig`armalarda a`yyemgi mastabaldin` rel`efleri aniq etip nusqa usilinda koshirilgen, al statuyalar a`yyemgi mu`sinlerdin` belgilerin qaytalag`an. Biraq sais o`nerin o`tmishtin` ko`rinisi dep tu`sniwge bolmaydi. Sais ustalari do`retken obrazlari idealizatsiya tiykarinda uliwmalastirg`anina qaramastan, kemshiliksiz tasti isletiw usilinan paydalang`an halda tegislikti ustaliq penen keltirip aniq siziqlar arqali deneni ko`rsete alg`an. Bul o`z na`wbetinde do`retilgen shig`armani, a`yyemgi patshaliq statuyalarinan ju`da` o`zgeshe ekenligin bildiredi.

Xu`jetli esteliklerdin` jeterli mug`darda bolmag`ani sebepli sais da`wirinin` ko`rkem o`nerinin` haqiqiy o`zgesheligin tolig`i menen qayta tikletiwge bolmaydi, biraq bul ma`deniyat tu`p nusqa kuramalilig`i menen ajiralip turadi. Ra`smiy ko`rkem o`nerdin` shig`armalarin o`zgeshe bir toparg`a ayirip atap ketiwge boladi. Og`an patshalar, a`meldar ha`m ruwxaniylardin` statuyalari kiredi. Bul do`retpedegi obraz ko`rinisler a`jayip bezew, insandi suwiiq ha`m mu`ltiksiz etip sa`wlelendirgen.

Sais da`wirinin` ko`rkem o`neri Misir ma`deniyatinin` keyingi rawajlaniwi waqitina ju`da` a`hmiyetli edi. Persiya basip alg`aninin` (b.e.sh. 525 j.) awir a`qibetine qaramastan, Misirdin` o`z g`a`rezsizligi ushin gu`resi dawaminda (b.e.sh. 5 a`sir), ma`mleket ustalari sais ko`rkem o`nerinin` eki da`stu`riy bag`darin rawajlandiriwin dawam etti ha`m ko`plengen a`jayip shig`armalardi do`retti. Bul da`wirdin` en` a`jayip realistikalik portreti misalinda, jasil tastan

islengen ruwxaniyding bas mu'sinin atap ketiwge boladi. Orta patshaliq portreti ruwxinda islengen bul shig'armada su'wretshi adamning ju'zin hu'kimdar ham qatal obrazda sa'wlelendirgen. Persiyaliqlar ta'repinen ekinshi ma'retebe ham keyin ala grek – makedonlarning b.e.sh. 332 j. basip aliwlarinan son', Misir siyasiy erkinligin saqlag'an halda ellinistlik xu'kimdarlig'i astinda, ko'rkem o'ner tarawinda jan'a aldig'a qaray ilgerilewde dawam etti. Bul da'wirde File atawinda, Edfu, Esne, Denderada shirkewler qurildi. Biraq bul da'wir esteliklerdi ellinistlik ko'rkem o'neri kuraminda qaraw maqsetke muwapiq.

A'yyemgi Misir ko'rkem o'neri basqa xaliqlarning ma'deniyat tariyxi ushin u'lken a'hmiyetke iye. Ol a'jayip ham bay a'debiyatti jaratti, tariyxta birinshi ma'retebe ertek, povest', muxabbat lirikasi payda boldi ham ol so'zsiz grek – rimlilik, A'yyemgi Evropa ham Arab a'debiyatiga o'z ta'sirin o'tkizdi. Misirding astronomiya (kalendar', Zodiak belgileri), matematika (geometriya baslamasi, yarim shar ko'lemi o'lshew usilari), meditsina (qan aylaniw sistemasin ham insan miyining organizmdagi rolin belgilew), geografiya, tariyx ilimlerinde alg'a umtiliwleri antikaliq du'n'yada joqari bahalanip, antika filosofiya ham antika ilimning, keyin ala arablar arqali orta a'sirler ilimining rawajlaniw ushin u'lken u'lesin kosti. [II.35,78-88]

Misir a'yyemgi du'n'ya ko'rkem o'neri ham uliwma du'n'ya ju'zi ma'deniyatiga o'zining u'lken u'lesin qosti ham bay miyras qaldirdi. Misirg'a kelgen jas grek su'wretlew o'nerining wakilleri, a'jayip su'tinli shirkewlerdi, portikli ham bazilika tipinde qurilgan zallardi, arxitekturaning do'n'gelek mu'sinshilik ham rel'ef penen garmonikalik birlesiwini, diywalli ren'li su'wretlerdi, a'jayip statuyalardi ham bay o'nermentshilik buyimlardi, tas, metall, shiyshe islew texnikasin ko'riwge miyasar boldi. A'lbette, soning ushin grek ko'rkem o'nerining rawajlaniw basqishlarinda Misir ma'deniyatining ta'sirin ko'riwge boladi. Biraq keyin ala Gretsiya o'z realistik rawajlaniw jolinda Misirdan aldig'a qaray ilgeriledi.

JUMAQLAW

A`yyemgi Misir ko`plegen ilimiy jetiskenlikleri menen ko`zge tusedi. Juldizlardin` juldizlar toplamlarina («o`giz», «shayan», «krokodil» ha`m t.b.) birlestiriliwi. Juldizlar kestesinin` jaratiliwi ha`m onin` ja`rdeminde tu`nde waqitti aniqlaw. Waqittin` o`lshemleri shiyshe idistin` ishki ta`repinde graduslarg`a bo`lip ko`rsetilgen suw saatinin` oylap tabiliwi. Ku`ndizgi waqittin` quyash saati boyinsha aniqlaniwi. Nildin` tasiwi ha`m Sirius juldizinin` tuwiwi (shig`iwi) menen baylanisli quyash jilinin` ashiliwi. Jildin` dawamlilig`inin` 365 ku`nnen ibarat ekenliginin` aniqlaniwi. Ha`r qaysisi 4 aydan ibarat bolg`an 3 u`sh ma`wsimge bo`lingen kalendardin` du`ziliwi: Suw tasqini da`wiri – iyuldin` ortasinan noyabrdin` ortasina shekem. O`nimler da`wiri – noyabrdin` ortasinan marttin` ortasina shekem. Qurg`aqshiliq da`wiri – marttin` ortasinan iyuldin` ortasina shekem.

A`yemgi Misir ma`deniyati ha`m ko`rkem-o`nerdin` tiykarg`i belgileri kelsek, to`mendegi belgilep ketken maqul dep esapladiq:

1. A`yyemgi Misir ko`rkem o`neri miflestirilgen.
2. Arxitekturaliq ha`m mu`sinshilik formalarinin` monumentallig`i, qozg`alissizlig`i.
3. Ma`n`gilik ideyasinin` u`stemlik etiwi, o`limge naraziliq bildiriw.
4. Diniy tu`siniklerdin` formasi sipatindag`i zoolatriya.

Misir ko`rkem ma`deniyatinin` tiykarg`i belgileri:

Arxitektura. Qurilislardin` tiykarg`i tu`rleri: qa`birler, saraylar, piramidalar, turaq jaylar, ibadatxanalar, obeliskler.

Mu`sinshilik. Tiykarg`i syujetler: qudaylardin`, faraonlardin`, qurbanliq keltiriwshi ruxaniylardin`, to`relerdin`, zooantropomorflig` janzatlardin` – sfinkslerdin`, ximerlerdin` su`wretleri. Bunday monumental su`wretlewlerden basqa mayda plastika janri – ushebti ha`ykelsheleri de bar edi.

Ha`ykellerdin` boyawlari: Er adamlar – gu`n`girt mele-qizil, hayallardin` denesi sari ren`de. Shashlari – qara. Kiyimleri – aq (er adamlar – qisqa, jambasin jawip turatug`in tan`g`i japqish, hayallar – denege jabisip, jarasip turatug`in, ken` enli belbewli uzin ko`ylek). Ha`ykeller ushin materiallar: ag`ash, tas (bazal`t, granit, qum tas, ha`k tas).

Jivopis`. Ibadatxanalardin`, qa`birlerdin` saraylardin` diywal su`wretleri (rospisler), ku`ndelikli turmista qollanilatug`in buyimlar tu`rinde ko`rinedi. Syujetleri – mifologiyaliq, faraonlar o`mirinen aling`an su`wretler ha`m turmisliq su`wretler. Qa`bir u`stine islengen «fayumliq portretler» jaratiladi.

Oraydan shettegi (provintsiyalar) hu`kimdarlardin` saraylarinda ko`rkemlik mekteplerinin` payda boliwi. Rel`eflerde ha`m jivopislerde syujetlardin` ha`m kompozitsiyalardin` bir qansha erkinirek talqilaniwi. Ha`ykellik portretlerde jeke qa`siyetlerge tiyisli belgilerdin` ku`sheyiwi. Ibadatxanani piramida menen baylanistiriw`a uriniwlar. [II.12,44-48]

Diywal rospisi eki tu`r texnikada islengen: ko`pshilik su`wretler a`piwayi tempera texnikasinda qurg`aq sibaw tegisligi boylap sizilg`an. Ayirim Medum qoyimshiliqlarda aldinnan tayarlap qoyilg`an oyiqlarg`a ren`li pastalar toltirliq shig`iw joli menen su`wret saling`an.

Su`wrette mineral boyawlardan paydalang`an: aq boyaw – ha`k, qizil – qizil oxra, qara – ku`ye, jasil – malaxit untag`i, ko`k – kobal`t, mis, lazurit untag`i, sari – sari oxra.

Su`wretlew-o`nerinde shig`armalar kanon tiykarinda do`retilgen.

Kanon – ko`rkemlik is ta`jiriybesi barisinda qa`liplesken ha`m da`stu`rler menen bekkemlengen qag`iydalar jiynag`i. Denenin` su`wretleniw jag`daylari (bas ha`m ayaqlar – qaptalinan, iyinler – qarsi aldinan, gewde – to`rtten u`sh bo`legi. Denenin` pozalari (halatlari) (tikeyip turg`anda – shep ayag`i alg`a shig`arilg`an, otirg`an halatinda – taxtta, dizesi bu`gilgen). Aniq simmetriya, sayma-sayliq (proportsionalliq), mayda-shu`yde detallarg`a puxta islew beriw. Ju`z ko`rinisi

jerdegi du`n`yanin` barliq ta`shiwishlerine biypa`rwaliq (Ma`n`gilekke na`zer salip turadi).

Din. Diniy sistemanin` tiykarinda ta`biyat ku`shlerin ila`hiyolestiriw jatadi. Dinnin` da`slepki elementleri: siyqirshiliq (duwaxanliq), fetishizm, totemizm, animizm – rawajlanadi. Ha`r bir nomda (wa`layatta) o`z qudaylarinin` panteoni (panteon – barliq qudaylardin` u`yi) jaratiladi. Da`slepki kosmogoniyaliq (a`lemnin` jaratiliwina baylanisli) da`stanlar (Geliopol`degi, Memfistegi, Geraklepol`degi) do`retiledi.

Jaziw. Jaziw belgilerinin` piktografiyaliq ha`m ideografiyaliq siyaqli tu`rleri rawajlanadi, keyin ala ierogliflerge o`tiw ju`z beredi.

Piramidalardin` «Tekstlerine» kirgizilgen duwalardin` tekstleri do`retiledi.

Ilim ha`m a`debiyat. Bul da`wirge Ermitajdag`i ataqli «Apatqa ushirag`an keme haqqinda ertek» ha`m «Gerakleopol` patshasinin` balasina aqil-na`siyatlari» papiruslari, Leyden papirusi, Moskvadag`i matematikaliq papirus, adamlardi ha`m haywanlardi emlew haqqinda ko`rsetpeler berilgen, Kaxunnan tabilg`an ieratikalik (tez jazilg`an) tekstler tiyisli.

PAYDALANG`AN A`DIBIYATLAR

I. Konstitutsiya, O`zbekistan Respublikasining nizamlari, O`zbekistan Respublikasi prezidenti I.A.Karimovning miynetleri, Ra`smiy materiallar:

1. «Ta`lim tuwrisinda» O`zbekistan Respublikasi Nizami. T., 1997
2. O`zbekistan Respublikasi Kadrlar tayarlaw milliy da`stu`ri. T., 1997
3. O`zbekistan Respublikasi Konstitutsiyasi. T.:Uzbekiston, 2003
4. Karimov I.A. Barkomol avlod orzusi. T., 1999
5. Karimov I.A. Buyik kelajak sari. T., 1998
6. Karimov I.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, o`zbekiston sharoitida uni bartaraf etish yo`llari va coralari. T., 2009
7. Karimov I.A. O`zbekistan XXI a`sir bosag`asinda. T., 1997
8. Каримов И.А. Ватан сондагах киби мукаддасдир. Т., 1997.
9. Каримов И.А. Жокары маънаўият – жеңилмес күш. Т., 2008
10. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак иўқ. Т., 1998.
11. Su`wretlew o`neri. Uliwma orta ta`limning ma`mleketlik ta`lim standarti ha`m oqiw da`stu`ri. T., Sharq, 1999.

II. Monografiya, kitaplar ha`m toplamlar:

1. Атнес Р. Мифология в Древнем Египте // Мифология Древнего мира. М., 1977.
2. Коростовцев М.А. Религия Древнего Египта. М., 1962.
3. Культура Древнего Египта. Под ред. Кацнельсона И.С., М., 1976.
4. Липинская Я., Марциняк М. Мифология Древнего Египта. М., 1983.
5. Матье М.Э. Во времена Нефертити. М.-Л., 1995.
6. Матье М.Э. Древнеегипетские мифы. М.-Л., 1956.
7. Матье М.Э. Искусство Древнего Египта. - Л., 2005.
8. Михайловский К. Карнак. Варшава, 1970.
9. Михайловский К. Луксор. Варшава, 1972.
10. Монте П. Египет Рамсесов. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов. М., 1984.

11. Тутанхамон и его время. Сборник статей. М., 1976.
12. Уоллис Бадж Е.А. Легенды о египетских богах .М., 1995.
13. Уоллис Бадж Е.А. Путешествие души в царстве мертвых. Египетская книга Мертвых. М., 1995.
14. Богословский Е. С. Древнеегипетские мастера. По материалам из Дер-эль-Медина. - М., 1983.
15. Гонейм З. Потерянная пирамида. - М., 1999.
16. Дженкинс Н. Ладья под пирамидой. - М., 1986.
17. Замаровский В. Их величества пирамиды. - М., 1988.
18. Картер Г. Гробница Тутанхамона. - М., 1992.
19. Керам К. Боги. Гробницы. Ученые. - М., 1986.
20. Керам К. Узкое ущелье и Черная гора. - М., 1962.
21. Кинк Х. А. Древнеегипетский храм. - М., 1979.
22. Кинк Х. А. Египет до фараонов: По памятникам материальной культуры. - М., 1994.
23. Кинк Х. А. Как строились египетские пирамиды. - М., 1997.
24. Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта. - М., 1976.
25. Косидовский З. Когда солнце было богом. - М., 1998.
26. Ланда Н. Б., Лапис И. А. Памятники искусства Древнего Египта в Эрмитаже. - Л., 1974.
27. Лапис И. А., Матье М. Э. Древнеегипетская скульптура в собрании Государственного Эрмитажа. - М., 1999.
28. Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта. - М., 1998.
29. Лурье И. М.: Матье М. Э. Культура и искусство Древнего Египта: Путеводитель по выставке Государственного Эрмитажа. - М. - Л., 1982.
30. Матье М. Э. Во времена Нефертити. - М. - Л., 1995.
31. Матье М. Э. Древнеегипетские мифы. - М. - Л., 1986.
32. Матье М. Э. Искусство Древнего Египта. - М., 1970.

33. Михайловский К. Карнак. - Варшава, 1970.
34. Михайловский К. Луксор. - Варшава, 1972.
35. Михайловский К. Пирамиды и мастабы. - Варшава, 1973.
36. Монте П. Египет Рамзесов. - М., 1989.
37. Павлов В. В. Египетская скульптура в ГМИИ им. А. С. Пушкина: Малая пластика. - М., 1949.
38. Павлов В. В. Египетский портрет в I - IV вв. - М., 1987.
39. Павлов В. В. Образы прекрасного. - М., 1979.
40. Павлов В. В. Скульптурный портрет в Древнем Египте. - М., 1997.
41. Павлов В. В., Ходжаш С. И. Художественное ремесло древнего Египта. - М., 1980.
42. Перепелкин Ю. А. Тайна золотого гроба. - М., 1998.
43. Петровский Н., Белов А. Страна Большого Хапи. - Л., 1973.
44. Петровский Н., Матвеев В. Египет - сын тысячелетий. - Л., 1973.
45. Пиотровский Б. Б. и др. Сокровища гробницы Тутанхамона: Каталог выставки. - М., 1974.
46. Рубинштейн Р. И. Египетская мифология. - М., 1981.
47. Савельева Т. Н. Как жили египтяне во времена строительства пирамид. - М., 1971.
48. Струве В. В. История Древнего Востока. - М. - Л., 1941.
49. Фингарет С. И. Искусство Древнего Египта в собрании Эрмитажа. Путеводитель. - М., 1970.
50. Черняк В. В. Уроки старых мастеров: Из истории экономики строительного дела. - М., 1989.

III. Internet-saytlar:

1. <http://www.ziyonet.uz>
2. <http://artyx.ru>
3. <http://www.art.rin.ru>